

VAN MANI TOT NICETAS...

EEN OVERZICHT

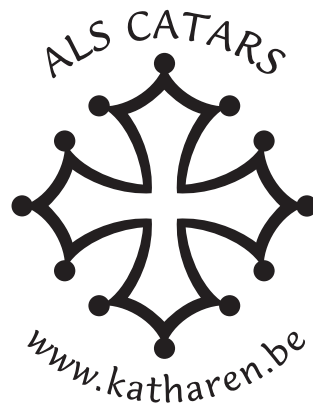
VAN NEGEN EEUWEN

RELIGIEUS DUALISME

EEN STUDIE

VAN

MICHEL GYBELS

Bij de bestudering van het katharisme worden we regelmatig geconfronteerd met de bewering dat die religieuze dissidentie in verband staat met het oude manicheïsme en de katharen navolgers waren van de leer van Mani.

Die bewering werd in hoofdzaak gevoed door de polemische geschriften van bestrijders van het katharisme, zoals dat onder meer het geval is bij Durand van Huesca in zijn *Liber contra manicheos* (1223) en bij verschillende inquisiteurs, waaronder Bernard Gui die in zijn *Practica inquisitionis heretice pravitatis* (1323) het eerste hoofdstuk volledig wijdt aan de “dwalingen van de manicheeërs van deze tijd”.

Zelfs in meer recentere tijden blijft die vermeende connectie tussen manicheeërs en katharen hardnekkig voortleven, zoals o.a. bij Charles Schmidt (1812-1895) die in zijn boek *Histoire et Doctrines des Cathares* (1848) nog altijd stelt dat de Italiaanse katharen hun afstamming terugvoeren op de manicheeërs.

Pas vanaf de jaren vijftig van vorige eeuw leveren onderzoekers het bewijs dat het manicheïsme geen uitstaans heeft met het katharisme. Eén van de eersten was hier de Italiaanse kerkhistoricus Raffaello Morghen die in zijn boek *Mediævo cristiano* uit 1951 stelt dat er in het katharisme geen enkel bewijs is voor zijn beweerde manicheïsche oorsprong: het manicheïsche dualisme was kosmologisch en metafysisch terwijl het dualisme van de 11de en 12de eeuw antropologisch en ethisch was.

Ook heden ten dage zijn er nochtans toch nog tal van groeperingen, die vooral dan in esoterische kringen te situeren zijn, die bij hoog en bij laag blijven verkondigen dat de katharen afstammen van de manicheeërs...

Recent wetenschappelijk onderzoek heeft ondertussen duidelijk bewezen dat die vermeende connectie naar het rijk der fabelen kan verwezen worden en zowat alles in dat verband in de loop der tijden is ontstaan uit foute interpretaties en/of bewuste manipulaties die vooral te situeren zijn binnen het kader van de rooms-katholieke kerk.

De bedoeling van deze studie is dan ook om duidelijk orde op zaken te stellen en een wetenschappelijk gefundeerd licht te laten schijnen op die oude religieuze dualismen, te beginnen met de figuur van Mani (216-276), profeet en stichter van het manicheïsme, en te eindigen met Nicetas en de herstructurering van de westerse kathaarse kerk in 1167.

HET MANICHEÏSME, UITSTRALING VAN EEN PROFEET GEÏNSPIREERD DOOR JEZUS, BOEDDHA EN ZARATHUSTRA

Nog al te dikwijls, en zulks volkomen onterecht, wordt het adjectief “manicheïsch” gebruikt om een actie of een filosofie zonder nuances, dualistisch of zelfs simplistisch te duiden. Daarbij wordt volledig ontkend dat het manicheïsme een volledig op zichzelf staande religie was, ontstaan in het oude Perzië (thans Iran) in de derde eeuw van onze jaartelling. Nog tijdens het leven van zijn stichter, Mani, kende deze religie een belangrijke verspreiding, zowel ten westen als ten oosten van Iran. Reeds snel beconcurrerde het manicheïsme het zoroastrisme, het boeddhisme en het christendom, drie religies die de leer van Mani fel bestreden hebben vanaf de vierde eeuw. Later, tijdens de middeleeuwen, werd het manicheïsme door de roomse kerk gevoegd bij de lange lijst van christelijke ketterijen.

Maar dankzij de recente ontdekking van verschillende teksten en ook archeologische overblijfselen van manicheïsche oorsprong, van Noord-Afrika tot in China, kunnen de huidige historici zich een veel beter en objectief beeld vormen van deze religie en zijn groots verleden.

Het Sassanidische imperium domineerde in de derde eeuw een immens territorium, zulks nog aangevuld met vazalstaten die eveneens de suzeriniteit van de machtige koning der koningen erkenden. De gewapende conflicten met de buurlanden beletten evenwel niet dat er uitwisselingen gebeurden op cultureel, artistiek en religieus vlak. Het imperium, gelegen op het kruispunt van grote commerciële handelsroutes, hier en daar doorsneden door de belangrijke Zijderoute, werd doordrongen van diverse invloeden.

Bepaalde vorsten, zoals Shabuhr I, bevoordeelden die uitwisselingen en moedigden de vertaling aan van Griekse, Latijnse en Indische literaire werken. Op religieus vlak zorgde de Sassanidische dynastie dan weer voor het succes en de expansie van de oude Perzische religie, het zoroastrisme.

Het zoroastrisme of mazdeïsme is een religie die oorspronkelijk afkomstig was uit Perzië. Tegenwoordig vormen zoroastriërs een kleine minderheid in Iran (Perzië) en ook in Azerbeidzjan, India en de Koerdische gebieden van Irak en Pakistan. Volgens schattingen zijn er thans nog wereldwijd 2,6 miljoen zoroastriërs. De stichter van het zoroastrisme is de mythische profeet Zarathustra of Zoroaster, die ergens rond de 10e eeuw voor onze tijdrekening moet hebben geleefd in het oosten van het tegenwoordige Iran of Afghanistan. Zijn leer is samengevat in het heilige boek van het zoroastrisme, de Avesta. Deze leer wordt gekarakteriseerd door een sterk dualisme tussen goed en kwaad. De mens is ingeklemd tussen twee tegengestelde machten: Ahura Mazda (Verlichtende Wijsheid) en Angra Mainyu (Destructieve Geest), en dient in de eeuwige strijd tussen beide de kant van het goede te kiezen. Deze ethische keuze wordt samengevat in drie pijlers: goede woorden, goede daden en goede gedachten.

Het zoroastrisme was in de oudheid en de vroege middeleeuwen, voor de opkomst van de islam, veel wijder verbreid dan tegenwoordig. In die periode volgde de bevolking van grote delen van het zuidwesten van Azië de leer van Zoroaster. Onder andere was het zoroastrisme de staatsgodsdienst van de Meden en later van het Perzische Rijk.

Cyrus de Grote maakt het zoroastrisme tot staatsreligie van het Perzische Rijk na zijn veldtochten in het gebied van de Meden. Dit bleef zo, met onderbrekingen, tot de verspreiding van de islam in de 7e eeuw. De zoroastriërs die zich niet tot de islam bekeerden werden *gabar* genoemd. De *Gabar* — verbastering van het Arabische *kāfir*, wat “ongelovige” betekent — werden als tweederangsburgers beschouwd. Alhoewel ze wat tolerantie kochten doordat ze belasting betaalden, mochten ze geen paard rijden of wapens dragen en moesten ze voorgeschreven kledij dragen. Ze verspreidden zich ook over de oostkust van Afrika.

In de tiende eeuw kwam er een intensivering van de vervolging van niet-moslims en zagen velen zich genoodzaakt uit te wijken naar India, waar tot op de huidige dag de Parsi dit geloof aanhangen. De stichters van de Parsi-gemeenschap in India verlieten de Perzische Golf in het jaar 917. De Parsi's dragen bij het gebed vaak witte kleding en hebben een koord om hun middel.

In de loop van de eeuwen heeft de religie grote veranderingen ondergaan. Hoewel in oorsprong monotheïstisch, zijn in latere tijden de oude goden van de Perzen een grotere rol gaan spelen als engel of Amshaspand. De energie van de schepper wordt in het zoroastrisme weergegeven door zonlicht en vuur. Zoroastrische gebouwen worden daarom ook vuurtempels genoemd. Zoroastriërs respecteren het vuur als het symbool voor Ahura Mazda, maar vereren noch aanbidden het, daarom is het predicaat *vuuraanbidders* niet correct.

In het zoroastrisme is er leven na de dood; het is zo, dat je steeds je geest in dit leven of in het volgende leven moet verbeteren, voordat je bij Ahura Mazda, de Verlichtende Wijsheid, kan uitkomen.

Maar het Sassanidische Rijk telde ook joden en christenen tot zijn bewoners, vooral dan in de westelijke provincies, terwijl in het oosten het boeddhisme een opgang kende in het koninkrijk van Kouchan. Het is binnen deze zeer verscheiden korf aan religies dat het manicheïsme als nieuwe godsdienst zich kon manifesteren.

Zijn stichter, Mani, kon immers rekenen op de welwillendheid en steun van koning Shabuhr I, die hem toeliet om overal in het rijk te prediken. Maar die politiek van religieuze tolerantie was slechts een kort leven beschoren en de troonsbestijging van Bahram II stelde hieraan een einde.

Onder invloed van Kirdir, leider van de zoroastrische religie, beval Bahram II de arrestatie van Mani, die in de gevangenis om het leven kwam. Het zoroastrisme neemt vanaf dan het aspect aan van een intolerante en dictatoriale religieuze beweging waarbij manicheeërs, christenen, joden en boeddhisten worden vervolgd.

Nochtans slaagt het manicheïsme er in om binnen het Sassanidische Rijk, niettegenstaande de vervolgingen, stand te houden. De belijders van de religie slagen er zelfs in om sterk gefundeerde missioneringsmissies op poten te zetten die er voor zorgen dat de leer zich verder kan verspreiden van Noord-Afrika tot in China.

MANI (216-276), STICHTER VAN EEN NIEUWE RELIGIE

Geboren in 216 in Mesopotamië legde Mani de basis voor een nieuwe religie, die naar zijn naam het manicheïsme werd genoemd. Verschillende Griekse, Koptische, Perzische en Chinese teksten bewijzen dat Mani werkelijk heeft geleefd en dus geen imaginaire figuur is geweest. Volgens de *Keulse manicheïsche Codex*¹ en het *Chinese Compendium*² werd Mani

¹ De Keulse Manicheïsche Codex is een klein document van perkament (4,5 x 3,5 cm) dat bewaard wordt in de Universiteit van Keulen en dat afkomstig is van Opper-Egypte. De tekst in het Grieks werd geredigeerd tussen de 4de en 6de eeuw. Het werk presenteert de jeugdconflicten van Mani vertrekkende van zijn eigen getuigenissen, geherinterpreteerd door zijn discipelen. Het betreft hier dus een fundamenteel document voor het begrip van de spirituele evolutie van Mani tot op het moment dat hij zijn nieuwe religie sticht.

² Het Chinese Compendium is afkomstig van de grotten met de duizend boeddha's, nabij Dunhuang, waar het gevonden werd in het begin van de 20ste eeuw. Het werd geredigeerd aan het hof van de Tangdynastie in China. Het is een uitzonderlijk document dat deels bewaard wordt in de *British Library* in Londen en deels in de *Bibliothèque Nationale de France*, geschreven door een manicheïsch bisschop die ingewijd was in de boeddhistische terminologie en die het leven van Mani, de doctrines en de regels van het manicheïsme beschrijft.

geboren binnen een landelijke gemeenschap van Noord-Babylonië in 527 van het Seleucidische maanjaar, te weten in 216 van de christelijke kalender. Sommige bronnen geven zelfs zijn geboortedatum weer: de 8ste *nissan*, wat correspondeert met 14 april, maar die datum is historisch absoluut niet zeker en lijkt eerder te zijn gekozen om de liturgische manicheïsche kalender te kunnen samenstellen.

Mani was de enige zoon van een zekere Patticius en Maryam. Zijn vader was een heidens aanbidder van de god Nabu en bekeerde zich rond de geboorte van Mani tot het elkasaïsme, een joods-christelijke doopsgezinde gemeenschap die een bijzonder belang hechtte aan het doopsel en aan de rituele handwassing.

Op de leeftijd van vier jaar werd Mani van zijn moeder afgenomen en door zijn vader opgenomen in een mannelijke gemeenschap van *mughthasila* ("zij die zich wassen" in het Arabisch) die de leer van Elkasai strikt naleefden. De doctrine van het elkasaïsme berust op het respect voor de joodse wetten, maar verwerpt het bloedoffer (nochtans fundamenteel binnen de Hebreeuwse religie) ten voordele van de purificatie van het water en de thaumaturgische³ deugden. De *mughtasilieten* hielden zich bovendien rigoureuus aan een alimentaire code gebaseerd op etnische criteria: waren enkel toegelaten voedsel van het inwendige, joods en van mannelijke oorsprong op voorwaarde dat dit voedsel gedoopt was; verboden was voedsel van het uitwendige, Grieks en van vrouwelijke oorsprong.

Volgens de *Keulse manicheïsche Codex* wijzigde het leven van Mani drastisch vanaf de leeftijd van twaalf jaar, wanneer hij zijn eerste visioenen kreeg en binnen zijn gemeenschap in contact kwam met verschillende religieuze werken zoals het *Diatesseron* van Tatianus⁴, de epistels van Paulus, de verschillende geschriften over de openbaringen alsook de akten van verschillende apostelen zoals Petrus, Johannes, Paulus, Andreas en Thomas.

Wanneer hij de leeftijd van 24 jaar bereikt neemt zijn leven een andere wending en distantieert hij zich meer en meer van de religieuze gemeenschap van de *mughtasilieten* en wordt hij, althans volgens de manicheïsche literatuur, opgevoerd als de lang verwachte Paracleet⁵ - bemiddelaar en Heilige Geest – aangekondigd door Jezus in het Evangelie van Johannes (14,26). Tegelijk met de troonsbestijging van de Sassanadische koning Shabuhr I wordt Mani ingehaald als de nieuwe profeet, waarbij er tegelijk een symbiose plaatsvindt tussen twee werelden: profetisch en politiek.

Mani beschouwt zichzelf dan als deel uitmakend van de ononderbroken cyclus van de profeten. Hij beschouwt zich niet alleen als de laatste en afsluitende figuur van die cyclus maar pretendeert tegelijk de erfgenaam van Zoroaster voor Perzië en India, van Boeddha voor India en China en van Jezus voor het Westen te zijn. Met andere woorden: hij proclameert zichzelf als de universele profeet.

³ Thaumaturgisch komt van het Griekse *thaumatourgos* "uitvoerder van mirakelen".

⁴ Tatianus (ca. 120-173) werd geboren binnen een heidense familie in Syrië en bekeerde zich tot het katholicisme in Rome. Hij is de auteur van een *Diatessaron*, een compilatie van vier evangeliën in één enkel document. Geschreven in het Grieks werd het al gauw vertaald in het Syrisch en werd het gebruikt als één evangelie binnen de Syrische kerk gedurende meer dan drie eeuwen. Het wordt ook wel "de harmonie van de evangeliën" genoemd.

⁵ *Paraklêtos* in het Grieks: "hij die geroepen is om hulp te bieden, te verdedigen", een naam die meestal toebedeeld wordt aan Christus of aan de Heilige Geest, als beschermer of bemiddelaar.

Door het aannemen van de titel van Paracleet jaagt hij al gauw de christenen tegen zich in het harnas, in de eerste plaats dan Augustinus, de latere christelijke heilige.

Vanaf het jaar 240 begint Mani samen met zijn eerste discipelen met zijn missioneringswerk en engageert hij zich vooral binnen de Iraanse (Perzische) wereld. Zijn vele reizen leiden hem naar tal van steden zoals Seleukeia-Ctesiphon in het Tweestromenland tussen Tigris en Eufraat en ook naar Ganzak in Bactrië. Hij reist vervolgens verder richting Pharat in India in het spoor van de apostel Thomas, wiens akten hij kent. In India kent hij een vrij groot succes binnen enkele christelijke gemeenschappen en sticht er in Deb een manicheïsche gemeenschap. Er wordt zelfs gesproken van de bekering van de boeddhistische koning van Turan en leden van diens familie, maar hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om opgeblazen en overdreven manicheïsche propaganda.

Bij zijn terugkeer naar Perzië draagt hij aan koning Shabuhr I zijn *Shabuhragan* (het Boek van Shabuhr) op, geschreven in het *pehlevi* of Oud-Perzisch, waarin hij zijn religieuze principes uiteenzet en tevens de goodwill van de koning probeert te bekomen. Dankzij de tussenkomst van Peroz, een broer van de koning, bekommt Mani van Shabuhr I in 253 een vrijgeleide voor zichzelf en zijn gezellen alsook een persoonlijk onderhoud met de vorst.

Vanaf dan kan Mani verschillende discipelen op pad sturen naar de vier grote regio's van de toenmalige wereld: richting Palmyra en Egypte, richting Noord-Oosten en waarschijnlijk ook naar Arabië en het Arabisch schiereiland. Hijzelf richt zijn schreden naar het Noord-Westen om daar tijdens de jaren 264-270 zijn rol van universele profeet te vervolmaken.

Bij de dood van Shabuhr I was het manicheïsme wijd verspreid in Iran. Er mankeerde enkel nog een politieke beslissing opdat het manicheïsme als officiële staatsgodsdienst zou erkend worden. Maar die beslissing kwam er echter nooit. De troonsbestijging van Hormizd I in 272-273 en vervolgens van diens broer Varham I op het einde van 273 leidden er toe dat Mani zijn missies in Babylonië en Khuzistan niet kon verderzetten. Hij keerde terug naar Ctesiphon via Kholassar waar de onderkoning Bat zich alsnog tot zijn religie bekeerde.

Die bekering viel echter niet in goede aarde bij Varham I die Mani liet oppakken en naar zijn residentie liet overbrengen. Daar werd hij niet enkel geconfronteerd met de koning zelf maar ook met diens raadgever Kirdir, leider van de zoroastrische religie en in feite de ware machthebber. Die beschouwde Mani als een oproerkraaiër en wenste dat het mazdeïsche recht en orthodoxie opnieuw werden ingesteld in die gebieden. Mani werd in de boeien geslagen en stierf kort daarop door uitputting in de gevangenis rond 276 of 277.

Mani liet als opvolger Sis van Kaskar na alsook een sterk ingeplante religie met een goed gefundeerde hiërarchie. De opvolgers zetten zijn werk verder waarbij ze hier en daar wijzigingen aan de religie aanbrachten en hun meester afspiegelden als een martelaar.

DE MANICHEÏSCHE RELIGIE

Mani zag zichzelf als een profeet wier ideeën in overeenstemming waren met het zoroastrische geloof dat het universum in een permanente strijd verwickeld is tussen de krachten van het goede en de krachten van het kwaad. De Zoroastriërs zagen hun goede god Ahura Mazda als een sterker principe dan de kracht van het kwade (Angra Mainyu, duisternis,

materie) dat de wereld beheerste en stelden dat verlossing van het kwade (de triomf van het goede, verlichting, spiritualiteit) pas bereikbaar is door een diepgaande kennis van beide dualiteiten en door de doelgerichte strijd tegen het kwade van een selecte groep van uitverkorenen.

Mani beschouwde het eten van vlees als de eerste grote zonde van Adam en Eva, die hij Gehmurd en Murdiyanag noemde, en hij geloofde dat de verlossing voor de mensheid enkel kon bereikt worden door de afwijzing van vlees, wijn, blasfemie, seksualiteit en werk, allemaal dingen die schade kunnen toebrengen aan de lichtelementen.

Mani's volgelingen werden onderverdeeld in twee groepen, een opdeling die tegelijk zorgde voor een vast patroon voor latere dualistische sekten. De eerste groep werd de *Electi* genoemd ofwel de Gekozenen of Uitverkorenen. De *Electi* leefden een ascetisch bestaan en wijdden hun leven toe aan verlossing, m.a.w. aan de scheiding van de koninkrijken van licht en duisternis door zo zuiver mogelijk ascetisch te leven en door te vasten op zondagen en maandagen. Zij aten vooral fruit en dronken enkel fruitsappen omdat ze geloofden dat fruit heel veel lichtpartikels bevat in tegenstelling tot gewoon water dat voor hen enkel materie was. Voor de *Electi* was het tevens verboden om planten te eten of te kweken, bomen te kappen of dieren te doden en, zoals bij de boeddhistische monniken het geval was, moesten ze zich volledig onthouden van seksualiteit en het huwelijk⁶.

De tweede groep was die van de *Auditores* of Toehoorders. Zij volgden de leringen van Mani maar deden ook wat verboden was voor de *Electi*: ze bereidden het voedsel, waren gehuwd en plantten zich voort. Tevens zorgden ze voor voedsel en drank voor de *Electi*, leidden een normaal leven, aten zelfs vlees maar waren verplicht om te vasten op zondag. Net zoals de *Electi* vastten ze een ganse maand voorafgaand aan het belangrijkste feest van het jaar, het Bema festival, dat gehouden werd ter herdenking van de dood van Mani.

In sommige manicheïsche gemeenschappen was er nog een derde groep die niet verplicht was om aan te sluiten bij de religieuze praktijken maar enkel in de religie moest geloven. Zij zorgden er voor dat het manicheïsme via hun propaganda een populaire religie werd.

Bij de dood van een *Elect* ging zijn ziel onmiddellijk naar het Koninkrijk van het Licht, terwijl de ziel van de *Auditor* een reeks van transmigraties moest ondergaan vooraleer het ultieme doel, de incarnatie als *Elect*, te kunnen bereiken.

Het manicheïsche standpunt met betrekking tot de zondeval bepaalde hun zienswijze ten opzichte van het ganse Oude Testament dat ze verwierpen als het werk van het slechte principe. Ook het menselijk lichaam beschouwden ze als een gevangenis en een last voor de ziel van de mens en ze namen dan ook niet aan dat Christus vrijwillig er voor gekozen zou hebben om zijn goddelijke ziel op te sluiten in een gelijkaardig menselijk lichaam. Ze stelden dan ook dat Christus slechts in schijn een menselijke gedaante heeft aangenomen en in schijn werd geboren. Deze docetische zienswijze van de incarnatie haalt dus de realiteit van

⁶ De afwijzing van vlees, seksualiteit en huwelijk is een indicatie voor het geloof in de transmigratie van de zielen. De manicheeërs erfden deze doctrine van het boeddhisme. Wat de invloed van het boeddhisme op het manicheïsme betreft verwijs ik naar de studie van Richard Foltz, *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*, St. Martins Griffin, 2000.

zijn leven, zijn dood, wederopstanding en hemelvaart compleet onderuit en viel tegelijk de wortels aan van het historisch christendom, waardoor later sommige manicheeërs een onderscheid behielden tussen de wereldlijke of historische Christus, die voor hen een slecht mens was behorend tot de materie, en de spirituele Christus die een goddelijke bevrijder was.

Het manicheïsme adopteerde drie christelijke/gnostische apocriefen, namelijk het Evangelie van Thomas, de Leringen van Addas en de Herder van Hermas. Al gauw werd de legende ontwikkeld dat Thomas, Addas en Hermas de eerste drie grote apostelen waren van het religieus systeem van Mani. Addas zou het manicheïsme verspreid hebben in de Orient, Thomas in Syrië en Hermas in Egypte.

Mani beschouwde zichzelf als de laatste profeet en laatste erfgenaam van een reeks mannen geleid door God, zoals Seth, Noah, Abraham, Shem, Enoch, Zoroaster, Hermes, Plato, Boeddha en Jezus.

In 297, een goede twintig jaar na de dood van Mani, verklaarde de Romeinse keizer Diocletianus de oorlog aan de zoroastrische Perzen. In die periode was het manicheïsme reeds doorgedrongen binnen het Romeinse Imperium. Aangezien er ook zoroastrische elementen aanwezig waren in het manicheïsme vervolgde Diocletianus ook hen. Hij beschouwde de religie als een “verderfelijke slang” die het Romeinse volk vergiftigde met de gewoonten en wetten van de Perzen.

Omdat de Zoroastriërs beschouwd werden als vuuraanbidders en weigerden om hun doden te cremen of te begraven, omwille van het feit dat ze vuur en aarde te heilig vonden om contact te hebben met dode lichamen⁷, proclameerde Diocletianus een wet die beval dat alle leiders en propagandisten van het manicheïsme ter dood werden gebracht op de brandstapel tesamen met hun heilige boeken⁸.

Na de dood van Mani in 276 zorgden nochtans verschillende van zijn discipelen voor een grote verspreiding van de religie. Sporen van het manicheïsme werden teruggevonden van in het Midden-Oosten (Egypte, Gaza, Syrië, Antiochië, Palmyra) tot in Babylonië en Mesopotamië (Ctesiphon) en zo verder via Khuzistan (Gandishapur en Phrarat) richting Bactrië, Sogdië (Samarkand, Zamb en Merv), India (Deb, Tourfan, Sangim, Qotcho) tot in China (Lo Yang, Chang’an en Quanzhou).

De meest belangrijke en interessantste manicheïsche documenten en archeologische vondsten, die moderne wetenschappers hebben toegelaten om de religie en haar verspreiding te reconstrueren, zijn afkomstig van de site van Kellis of Ismant el-Kharab in de oase van Dakhlah in Egypte en van de site van Qotcho in India. Een groot aantal manuscripten werd ook nog teruggevonden in de zogenaamde grotten van de duizend boeddha’s nabij Xinjiang in China.

⁷ De Zoroastriërs legden hun afgestorvenen boven in open lucht op een *ziggurat* waar de lijken ten prooi vielen aan roofvogels. Pas wanneer alle vlees van de botten verdwenen was, werden de beenderen alsnog verzameld en begraven.

⁸ Zie S.N.C. Lieu, *Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Manchester, 1985.

DE VERVOLGING VAN HET MANICHEÏSME

Vanaf het edict van de Romeinse keizer Diocletianus, afgekondigd in Alexandrië in 302, beschouwde de Romeinse staat de manicheeërs als spionnen voor rekening van de Perzen. Daarbij kwam dan nog de oppositie van de Roomse Kerk die het manicheïsme beschouwde als een christelijke ketterij.

Wat waren nu de belangrijkste redenen om het gedachtengoed van Mani te beschouwen als ketterij? Voor de Roomse Kerk waren het bestaan van de twee principes, goed en kwaad, licht en duisternis, gelijkwaardig en oneindig, de schepping van het universum en van de mens als resultaat van het gevecht tussen de twee principes die zich opstelden in een oorlog zonder mededogen, de verwerping en de haat jegens het Oude Testament, vooral dan tegen het boek Genesis en tegen God die via dat boek zich openbaarde, de herbeschouwing van de figuur van Christus binnen een kosmisch patroon en de weigering om diens menselijke natuur toe te geven, allemaal voldoende redenen om de strijd tegen de manicheïsche leer aan te gaan.

In 443 proclameerde paus Leo I de Grote reeds dat het manicheïsme een satanische doctrine was “waarbij Satan binnen de waanzinnige leefwereld van de manicheeërs een machtig fort heeft opgetrokken waarin hij met een onbetamelijke brutaliteit kon bevelen en heersen”. De scherpzinnigheid van zijn woorden weerspiegelt de situatie waarmee deze paus in Rome werd geconfronteerd: de stad werd overspoeld door manicheeërs die door hun propaganda de ganse christelijke gemeenschap in gevaar brachten.

De eerste anti-manicheïsche getuigenis dateert evenwel reeds van 280 en het betreft hier een brief die wordt toegeschreven aan Theonas, bisschop van Alexandrië, gericht aan zijn adepten om zich te wapenen tegen het manicheïsche gevaar. Theonas beschuldigt de manicheeërs van idolatrie en aanbidding van de zon, een beschuldiging die zal blijven voortleven tot bij de heilige Augustinus, die later als ex-manicheeër fel van leer zal trekken tegen de religie.

Niet alleen in Egypte was het manicheïsche probleem erg actueel, ook in Palestina werd daartegen fel gereageerd o.a. in 302 door Eusebius van Caesarea in zijn monumentale *Historia Ecclesiastica*⁹. In 345 was er dan nog een zekere Hegemonius die in zijn *Akten van Archelaus* het manicheïsme als ketterij beschrijft en Mani bestempelt als de ergste ketter ooit, barbaar en grootste vijand van het christendom.

AUGUSTINUS ALS BELANGRIJKSTE BESTRIJDER VAN HET MANICHEÏSME

Het leven en het werk van Sint-Augustinus (354-430), de meest invloedrijke van de kerkvaders van het Westen, waren nauw verwant met het manicheïsme. Tussen de leeftijd van 19 en 28 jaar, mogelijk zelfs nog later, was Augustinus een volgeling van het manicheïsme. Maar in 387 wordt hij in Milaan gedoopt en treedt vanaf dan in conflict met zijn oude geloofsgenoten en zijn eigen verleden. We mogen er zelfs van uit gaan dat zijn filosofie en theologie gans anders zouden geweest zijn zonder zijn diepgaande kennis van de religie van het Licht.

⁹ Eusebius (ca. 260-339) was een theoloog die de rang van kerkvader verwierf. Hij was tevens bisschop van Caesarea en van Palestina.

De breuk tussen Augustinus en het manicheïsme ontstond op het moment dat hij zijn studie *Over de zeden van de katholieke kerk en over de zeden van de manicheeërs*, begonnen in 387, en beëindigd in 404 met het werk *Over de oorsprong van het Goede*, publiceerde.

De jonge Augustinus kende als manicheïsch volgeling de religie door en door. Zulks blijkt onder meer in zijn werken die hij in de loop der jaren schreef na zijn bekering tot het katholicisme en vooral dan uit zijn magistrale cyclus van drieëndertig boeken, de *Contra Faustus*.

Een specialist op het vlak van de Augustijnse studies, de Zwitserse benedictijn Basil Studer, schat evenwel dat Augustinus slechts een negental maanden manicheeër is geweest, een stelling die ook andere onderzoekers onderschrijven. Ze maken een onderscheid tussen de jonge *auditor* Augustinus die verleid werd door het manicheïsme en niet juist wist wat de religie inhield en de oudere Augustinus die zijn immense kennis van het manicheïsme heeft aangetoond nadat hij katholiek priester en daarna bisschop werd.

Maar deze manier om de feiten te beschouwen komt niet overeen met de werkelijkheid en de aandachtige lectuur van de beroemde *Confessiones* volstaat om zich een ander beeld te vormen. In boek V van de *Confessiones* zegt Augustinus dat hij als toehoorder reeds begon te twijfelen aan de manicheïsche beweringen met betrekking tot de bewegingen van de hemellichamen (o.a. de eclipsen van de zon en de maan). Hij vergeleek in dat verband zijn eigen kennis met de van horen zeggen beweringen van Mani, zonder daarbij rationele argumenten te ontdekken. Hij zegt dan in boek V verder dat hierdoor zijn ijver voor de bestudering van de geschriften van Mani werd geblokkeerd.

Alvorens *auditor* van het manicheïsme te worden wist Augustinus niet veel van die religie, maar hij werd wel bijzonder aangetrokken door haar christocentrische devotie. Hij zegt dit expliciet in zijn *Confessiones*: “Ik ben terecht gekomen tussen mannen die hun geloof predikten aan de hand van een mengeling van kosmologische en metafysische ideeën met betrekking tot onze Heer Jezus Christus en tot de Paracleet...”.

De nauwe band tussen het katholieke christendom en het manicheïsche christendom wordt ook nog geïllustreerd door het dispuut tussen Augustinus en Fortunatus in 392. Die manicheïsche priester geeft aan Augustinus de volgende *professio* die sterk lijkt op een christelijk orthodox geloof: “Dit is wat wij belijden: dat God onbederfelijk is, schittert, ontoegankelijk, onkenbaar en onvatbaar voor lijden is, en dat Hij woont in een eeuwigdurend Licht dat Hem eigen is en dat in Zijn rijk geen demonen, noch Satan noch de duisternis heersen. Wij belijden tevens dat hij een Redder zond die aan Hem gelijk is.” Gedurende meer dan tien jaar was Augustinus erg familiair met deze gemeenschap van “ware christenen”.

Dit manicheïsch verleden beïnvloedde Augustinus diepgaand, zelfs na zijn bekering tot het rooms-katholicisme. Gedurende de jaren die volgden op zijn bekering probeerde Augustinus meermaals om een eigen interpretatie op het boek *Genesis* te schrijven, in het bijzonder dan rond de teksten handelend over de Schepping om aldus de manicheïsche theorieën op dat vlak te kunnen weerleggen. In bepaalde teksten lijkt het evenwel dat Augustinus zich heeft laten inspireren door stukken uit de *Harmonie van de Evangelieën (Diatessaron)* van Tatianus, die hij las in zijn jeugd. Naar het voorbeeld van de manicheeërs legde hij de nadruk

op het feit dat Christus een heler, met andere woorden een medicus was. Ook onderlijnde hij dat Christus een meester van de Kennis was (voor de manicheeërs de goddelijke en verlossende *gnosis*¹⁰) en ook de Goddelijke Wijsheid en Verlichter.

Dit alles was voor Augustinus de belangrijkste reden om aan te sluiten bij deze religieuze gemeenschap die nauw aansluit bij de gnostische beweging. De “oprechte piëteit” van Augustinus en zijn gehechtheid aan Christus zijn dus duidelijk een erfenis van het manicheïsme, dat tegelijk diepgaand de westerse beschaving heeft beïnvloedt.

Het is ten slotte een vaststaand feit dat via de werken van Augustinus de rooms-katholieke kerk zo goed werd ingelicht over het manicheïsme waardoor die religie door haar als christelijke ketterij werd bestempeld en navenant werd vervolgd. Dat is ook de reden waarom latere middeleeuwse religieuze dualisten (katharen, waldenzen, patarenen, bogomielen, paulicianen, enz....) door Rome allemaal over dezelfde manicheïsche kam werden geschoren, alhoewel hun christologie gans anders dient geïnterpreteerd te worden.

Zoals we gezien hebben was het manicheïsme eerder een oriëntaals geïnspireerde religie, die vooral een hoogtepunt kende in het oude Perzië, het Tweestromenland, Mesopotamië, Egypte, Babylonië en zelfs verder tot in India en China met wortels binnen het Perzische Zoroastrisme en ook een symbiose met het Boeddhisme.

Een verband met of een voortzetting van het manicheïsme in de latere westerse religieuze dissidenties kan dan ook niet bewezen noch gelegd worden.

¹⁰ *Gnosis* betekent “kennis”. Voor de gnostici werd het heil niet bereikt via het geloof maar wel door een intellectueel begrip. De *gnosis* is enkel bereikbaar voor diegenen die in staat zijn om te begrijpen en karakteriseert zich dan ook door een zeker esoterisme.

Hiervoor hebben we stilgestaan bij het manicheïsme en aangetoond dat die oude religie met zijn roots in de Oriënt geen uitstaans heeft met het latere katharisme.

De vele beweringen als zouden de katharen volgelingen van Mani geweest zijn kunnen wel degelijk naar het rijk der fabelen worden verwezen.

We zetten onze zoektocht naar het oude religieuze dualisme verder en belichten de belangrijke dissidentie van de paulicianen. We gaan tevens na of de paulicianen nu al dan niet gelinkt kunnen worden aan de manicheeërs en of die religie een invloed heeft gehad op hun spiritueel/religieus denken en handelen.

We bekijken kort wat er in de loop van de geschiedenis geworden is van het Zoroastrisme, de oeroude leer van Ahura Mazda, bakermat van het religieus dualisme en waardoor ook het manicheïsme werd beïnvloed.

EEN COMPLEXE RELIGIEUZE WERELD

In 389 werden heel wat gebieden in de Oriënt herverdeeld over verschillende nieuwe ontstane rijken. Zulks was ook het geval met Armenië¹¹ dat werd opgedeeld tussen het machtige Oost-Romeinse (Byzantijnse) Rijk en het Sassanidische¹² Perzië. Spijts de vroege adoptie van het christendom in Armenië bleven de aanhangers van het Zoroastrisme daar erg actief en de laatste Sassanidische campagne van 571/572 om de leer van Ahura Mazda in het Armeense land te bestendigen werd zelfs gesteund door de Armeense feodale adel. In die tijd was de Armeense christelijke kerk echter reeds zodanig autonoom dat zij zelfs de autoriteit van Constantinopel contesteerde. De constante druk van Byzantium om een kerkelijke orthodoxe suprematie te vestigen in Armenië faalde en in de loop van de zevende eeuw, wanneer de Arabieren het grootste deel van het Sassanidische rijk hadden veroverd, moest ook Armenië de Arabische suzeriniteit dulden.

¹¹ Het toenmalige Armeniakon viel niet samen met de huidige Armeense staat, maar situeerde zich in het huidige Turkije. Het is in de grensstreek tussen het huidige oosten van Turkije en Armenië dat de paulicianen zich in die tijd hadden gevestigd.

¹² De dynastie van de Sassaniden vormde het koningshuis van het Perzische rijk van de 3de tot de 7de eeuw. Op 24 april 224 versloegen de Sassaniden onder leiding van Ardashir I de laatste Parthische koning in de Slag bij Hormizdgan. De overwinning van de Sassaniden brak de macht van de toen heersende Parthische dynastie van de Arsaciden. Deze slag wordt algemeen gezien als de bevestiging van de macht van de Sassaniden. Ardashir liet zich in 226 tot 'Koning der Koningen' (*sjahansjah*) kronen. Rond de tijd van de opkomst van de Sassaniden was het Romeinse Rijk de dominante macht in het Midden-Oosten, maar Iran lag aan de periferie van hun macht. De Sassaniden kwamen in opstand tegen de Romeinen. Rond 241 begon Shapur I Romeinse gebieden binnen te vallen. Hij veroverde Syrië, Armenië, en steden in Mesopotamië. De Romeinse keizer Gordianus III deed in 243 een onsuccesvolle poging Syrië terug te winnen. Zijn opvolger Valerianus I verdreef Shapur in 260 tenslotte uit Syrië, maar bij Edessa viel de keizer, die met een kleine delegatie voor onderhandelingen was overgekomen, levend in handen van Shapur. De 65-jarige Valerianus onderging gedurende weken of maanden de verschrikkelijkste vernederingen voor hij uiteindelijk werd terechtgesteld en als opgezette trofee in het koninklijk paleis werd tentoongesteld. Na zijn overwinning viel Shapur Syrië opnieuw binnen, maar ditmaal werd hij verslagen door Callistus "Ballista", die als prefect was aangesteld door Gallienus, zoon en opvolger van Valerianus. Het zich terugtrekkende Perzische leger werd opnieuw en in de rug aangevallen door Odaenathus, koning van Palmyra, die de Perzen verdreef en Mesopotamië heroverde.

Onder het kalifaat van de Umayyaden raakte de religie van Zarathustra/Zoroaster ook in Iran meer en meer in verval en werden de Zoroastrische vuurtempels omgevormd tot islamitische moskeeën. Meer en meer aanhangers van de religie migreerden naar India waar nieuwe Zoroastrische centra werden opgericht, vooral dan in de regio van Gujarat.

Alhoewel de religie van Zarathustra in Iran zo goed als instortte, kon die wel overleven in Armenië en zulks zelfs tijdens de ganse periode van de middeleeuwen. Het is zelfs zo dat met de vestiging van de christelijke orthodoxie in het Romeinse Rijk, Armenië een toevluchtsoord werd voor ketters en heterodoxe sekten. Marcionieten¹³ en andere gnostische groeperingen, mogelijk zelfs ook manicheeërs, vestigden zich in de loop van de vijfde eeuw meer en meer in het land.

Een eeuw later zien we dan de paulicianen op het Armeense toneel verschijnen. Ze worden al gauw beschuldigd als navolgers van de Perzische/Zoroastrische zanaanbidders en van hun gebruiken. In latere Byzantijnse polemische geschriften worden de paulicianen dan weer opgevoerd als fanatieke manicheeërs en worden ze beschouwd als radicale dualisten met hun doctrine van de twee goden of twee principes: de slechte schepper of demiurg van de materiële wereld en de goede God van de toekomstige wereld.

DE PAULICIANEN IN HET ROOMSE BYZANTIJNSE RIJK

Wanneer een dualistische sekte aan de horizon opdook was het stevast de gewoonte bij de orthodoxe Byzantijnen om die te bestempelen als manicheïsch. Die benaming bezorgde de bevolking de nodige angst en zorgde er tevens voor dat ze op hun hoede waren voor het gevaar van die ketterij.

Johannes van Damascus, die nochtans een vurig bestrijder was van het Judaïsme, gaf zelfs toe "dat het beter was om zich te bekeren tot het Judaïsme en te sterven als Jood dan vriendschap te sluiten met de manicheeërs".

De paulicianen werden door de Byzantijnen beschouwd als manicheeërs omdat hun geloof vele vergelijkingspunten met dat van de manicheeërs vertoonde: verwerping van de materiële wereld, van zijn heersers en van de clerus. Nochtans moet onderlijnd worden dat hun leer aanzienlijk verschilde met die van de manicheeërs en zij zelfs Mani officieel veroordeelden.

¹³ Marcion werd geboren te Sinope, een Griekse handelsstad in Pontus aan de Zwarte Zee als zoon van de bisschop Philologus. Volgens Epiphanius van Salamis werd hij door zijn eigen vader geëxcommuniceerd. Hij werd reder van beroep en sloot zich rond 140 aan bij de christengemeente in Rome. Hij schonk deze gemeente 200.000 sestertiën en bracht er zijn leer van de vreemdeling-God onder de aandacht. In 144 werd Marcion vanwege zijn standpunten geëxcommuniceerd. Marcion verkondigde dat de wraakzuchtige God van het Oude Testament niet dezelfde was als God de Vader van Jezus Christus, die naastenliefde voorstond. Als gevolg hiervan hechtte hij geen bijzondere waarde aan het Oude Testament. Het door Marcion gepropageerde evangelie was daarom ontdaan van alle verwijzingen naar het Oude Testament. Hij was de eerste die de vele vroeg-christelijke geschriften inhoudelijk beoordeelde en een schifting aanbracht. In Marcions canon bleven alleen een evangelie (het evangelie volgens Marcion) en tien Brieven van Paulus over. Justinus de Martelaar stelde dat de duivel Marcion had ingefluisterd dat God niet de schepper van de wereld was. Rond 207 beschreef Tertullianus Marcion in zijn *Adversus Marcionem* (tegen Marcion) als een ernstige bedreiging van de christelijke leer.

Petrus van Sicilië verwoordt zijn standpunt over de paulicianen in zijn *Geschiedenis van de manicheeërs die ook paulicianen genoemd worden* als volgt:

“De paulicianen zeggen dat er slechts één ding is dat ons onderscheid van de orthodoxe Romeinen en dat is dat we stellen dat de hemelse Vader een God is die geen macht heeft in deze wereld, maar die wel machtig is in de wereld die komt, en dat er een andere God is die de wereld gemaakt heeft en die macht heeft over de huidige wereld. De Romeinen belijden dat de hemelse Vader en de Schepper van de wereld een en dezelfde God zijn¹⁴.”

In 869/870 wordt diezelfde Petrus van Sicilië, een abt die in de gunst stond van keizer Basilius I de Macedoniër¹⁵, als ambassadeur gezonden naar de pauliciaanse heerser Chrysocheiros, die een onafhankelijke staat had opgericht aan de Romeinse-Arabischse grens. Het was de wens van Basilius om, buiten de onderhandelingen voor de vrijlating te bekomen van Romeinse gevangenen in handen van de paulicianen, een accuraat begrip te krijgen van de pauliciaanse geloofsstellingen en daarom zond hij iemand met een grote theologische kennis. De *Historia* van Petrus van Sicilië werd later onder meer gebruikt door Photios¹⁶ in zijn verslag over de paulicianen en ook door Euthymios Zigabenus¹⁷ in het hoofdstuk van zijn *Panoplia Dogmatica* dat handelt over de paulicianen en dat zo goed als volledig gebaseerd is op het werk van Petrus van Sicilië. Wanneer Petrus het dualistisch geloof van de paulicianen ontdekte volgde automatisch een link met het manicheïsme. Hij zegt daarover *“er zijn geen twee aparte gescheiden groeperingen van ketters want de paulicianen zijn dezelfde als de manicheeërs die de waanzinnige ketterij van hun voorgangers hebben overgenomen en verzonken zijn in dezelfde golf van verderf”*.

DE OORSPRONG EN VERSPREIDING VAN DE PAULICIANEN

Om de link tussen Mani en de paulicianen te verklaren legden Romeinse schrijvers uit dat er ooit een manicheïsche vrouw leefde, genaamd Kallinike, in Arsamosata in Armenië bij de Eufraat die twee zonen had, namelijk Johannes en Paulus. Zij voedde hen op in het geloof van Mani en zond hen uit om te gaan prediken in Phanaroria met Episparus als basis. Vanaf die tijd, zegt Petrus van Sicilië, kreeg die ketterij de naam pauliciaans, naar de naam van één

¹⁴ Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c.1450*, p.72,94.

¹⁵ Basilius I regeerde van 867 tot 886 en was volgens de heersende traditie tijdens zijn eigen regering een telg van een adellijke Armeense familie. Die familie was afkomstig uit een Romeins *thema* van Macedonië (een soort van administratieve provincie die correspondeert met de regio van Adrianopolis in Thracië). Zijn kindertijd bracht hij deels door als gevangene van de Bulgaarse vorst Krum en dit vanaf 813. Samen met enkele lotgenoten slaagde hij erin om in 836 te ontsnappen en deel uit te maken van de entourage van Theophilites, een familielid van Caesar Bardas die de oom was van keizer Michael III van Byzantium. Later werd hij zelf keizer en slaagde hij erin om het Romeinse Imperium opnieuw uit te bouwen als de grootste macht in Europa.

¹⁶ Photios (c.810-893) was de oecumenische patriarch van Constantinopel van 858 tot 867 en van 877 tot 886 en de meest invloedrijke patriarch sinds Johannes Chrysostomos.

¹⁷ Euthymios Zigabenus was een 12e eeuwse monnik en commentator van de Bijbel. Hij was goed bevriend met de Byzantijnse keizer Alexius I Comnenus voor wie hij een uitgebreid werk schreef over ketterijen, de *Panoplia Dogmatica*. Dat werk omvatte een gans spectrum aan ketterijen vanaf de apostolische tijd tot het tijdperk van de bogomielen. Het is het vroegste standaardwerk dat onder meer een duidelijk beeld geeft van de doctrine van de bogomielen. Ook in de beroemde *Alexiade* van Anna Comnena, dochter van Alexius I, wordt Zigabenus vermeld.

van de zonen van Kallinike. Moderne wetenschappers trekken dit verhaal evenwel sterk in twijfel omdat er geen enkele traceerbare historische basis voor bestaat. Bovendien heeft het geen enkele zin om een connectie met de manicheeërs te maken omdat de paulicianen Mani officieel veroordeelden.

De benaming *Pauliciaan* is een Griekse vorm van het Armeense woord *Paylikeank* gevormd uit een afwijkend verkleinwoord van de naam Paulus. Het betekent *de volgelingen van de slechte kleine Paulus*¹⁸. Tal van wetenschappers hebben geprobeerd om die Paulnik te linken aan de apostel Paulus omwille van hun extreme devotie voor hem¹⁹ maar dit kan niet geloofwaardig zijn alleen al omwille van het feit dat de orthodoxen nooit de naam van de apostel Paulus op deze manier zouden bezoedelen. Ook is het zo dat de benaming *paulicianen* niet kan verwijzen naar Paulus van Samosata, de meest gekende ketterse Paulus, omdat beide leringen weinig overeenstemming hebben en diens navolgers in Armenië reeds de naam *Paulinianen* aannamen. De mogelijkheid bestaat dat de sekte toch vernoemd zou zijn naar de zoon van Kallinike, maar in dat geval kan niet worden verklaard waarom de beweging dan enkel vernoemd werd naar Paulus en niet tegelijk naar Johannes.

De meest aanneembare verklaring voor de naamgeving is degene die gesuggereerd wordt door Paul Lemerle die de benaming traceert tot de pauliciaanse leider Paulus, die zijn adepten terug leidde naar Armenië in de vroege achtste eeuw en de sekte daar opnieuw stichtte²⁰.

Hoe was die pauliciaanse sekte gestructureerd rond de periode van de heroprlichting door haar leider Paulus? Het enige plausibele spoor dat kan getraceerd worden leidt naar de Catholicos van Armenië Johannes van Otzun die in 719 een synode bijeenriep om de verschillende ketterse problemen te bespreken. De eenendertigste canon van die synode waarschuwt als volgt:

*“Dat niemand zich ophoudt in de plaatsen van die meest vervloekte sekte van obscene mannen die paulicianen worden genoemd noch bij hen aansluit, spreekt met hen of contacten met hen uitwisselt. Het is integendeel raadzaam om hen op alle gebied te mijden, hen te vervloeken en hen te haten. Want zij zijn de zonen van Satan, brandstof voor de eeuwige hellevuren en verstoken van de liefde van de Schepper. En wanneer iemand hen vervoegt of vriendschap met hen aanknoopt dan is hij eveneens verdoemd en zal hij het onderwerp zijn van strenge straffen tot wanneer hij zijn dwaling verzaakt en terugkeert tot het ware geloof. Als hij evenwel hervalt in zijn ketterse dwaling bevelen wij dat hij dadelijk wordt geëxcommuniceerd en hij als pestilente ketter wordt uitgesloten van de kerk van Christus waardoor hij voor eeuwig wordt verdoemd*²¹”.

In zijn traktaat *Contra Paulicianos* beschouwt Johannes van Otzun de paulicianen als volgers van de meest extreme iconoclasten die de kerkelijke iconen en het kruis van Christus verwerpen. Hij beschuldigt hen tevens te heulen met zanaanbidders en heidenen, de duivel te aanbidden en het bloed van onschuldige kinderen te vermengen met de eucharistie.

¹⁸ Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 55.

¹⁹ Steven Runciman, *The Medieval Manichee*, p. 49.

²⁰ Paul Lemerle, 'l'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure' in *Travaux et Mémoires* 5 (1973), p.52. Volgens Petrus van Sicilië noemden de paulicianen zichzelf "christenen", terwijl de orthodoxen hen "Romeinen" noemden.

²¹ Johannes van Otzun, *Contra Paulicianos*, p.78 en volgende.

Allemaal zaken die de zware sancties van hogervermelde canon rechtvaardigen. Hij beschrijft tegelijk dat de paulicianen hun doden uitstallen op de daken van hun gebouwen, dat zij de zon en de demonen aanroepen en dat zij valse eden zweren. Tal van zaken die hiervoor worden beschreven, zoals de aanbidding van de zon en het uitstallen van hun doden, komen overeen met de Zoroastrische praktijken die ongetwijfeld hun invloed hebben gehad op de vroege paulicianen. Anderzijds kan dit alles ook een bewijs zijn van ongegronde verhalen en valse beschuldigingen van heidense Romeinen tegen christenen in de vroege jaren van het christendom, wat dan ook de reden zou zijn waarom keizer Basilius I de theoloog Petrus van Sicilië zou aangezocht hebben om een accuraat rapport over de paulicianen op te stellen.

Volgens Paul Lemerle zouden de eerste drieënnegentig hoofdstukken van de *Historia* van Petrus van Sicilië, inclusief het materiaal rond Johannes en Paulus, gebaseerd zijn op wat de auteur had geleerd over de paulicianen “*van horen zeggen*” in Constantinopel. Pas vanaf het vierennegentigste hoofdstuk rapporteerde hij wat hij zelf geleerd had van de paulicianen in Tephrike tijdens de negen maanden dat hij bij hen in die stad verbleef en met hen discussieerde.

Die paulicianen lieten hun oorsprong teruggaan tot Constantijn van Mananalis²² gedurende de regeerperiode van Constans II (641-668). Die Constantijn kwam daar in contact met een diaken die gevangen had gezeten in Syrië en die via Mananalis terugkeerde naar huis. Als compensatie voor de gastvrijheid van Constantijn gaf de diaken hem twee boeken, het ene de *Evangelien* en het andere de *Apostelen*²³. Het schijnt dat de twee mannen hebben gedebatteerd over de orthodoxe doctrine van de diaken versus het manicheïsche ideeëngoed van Constantijn en dat tijdens dat debat Constantijn heeft ontdekt hoe gehaat, verachtelijk en onrechtvaardig zijn geloof was.

Om zijn leerstellingen meer aanvaardbaar te maken voor de orthodoxe bevolking die hij wenste te bekeren stemde hij erin toe om al de manicheïsche en gnostische literatuur die hem had beïnvloed te verwerpen alsook de leringen van Valentinus. Hij accepteerde om enkel nog de gnostische doctrines van Basilides te volgen en dat er geen andere boeken dan de *Evangelies* en de *Apostelen* zouden worden gelezen. Vanuit Mananali reisde Constantijn naar Kibossa nabij Colonea en preekte daar gedurende ruim zevenentwintig jaar tot op het moment dat de Romeinse autoriteiten een onderzoek naar hem gelastten.

De keizer stuurde een magistraat, Symeon, naar Kibossa die Constantijn ter dood veroordeelde door steniging door zijn eigen pauliciaanse adepten. Op een of andere manier bekeerde Symeon zich later echter zelf tot het paulicianisme, nam de naam Titus aan en leidde de gemeenschap gedurende drie jaar. Tijdens een vervolging door keizer Justinianus II²⁴ in 690 kwam hij uiteindelijk wegens ketterij op de brandstapel terecht²⁵.

²² Peter beschrijft Mananalis als een Armeens dorp in de regio van Samosata waar veel manicheeërs woonden.

²³ Die twee boeken vormen samen de traditionele liturgische praktijk bij de orthodoxen. De *Evangelies* bevatten enkel de vier canonieke evangelies, terwijl de *Apostelen* al de canonieke epistels van het Nieuwe Testament van de apostelen bevat met uitzondering van de *Apocalyps van Johannes*.

²⁴ Regeerde van 685 tot 695 en van 705 tot 711.

²⁵ Dit was de straf voor manicheïsche volgelingen volgens het Romeins recht sinds de tijd van Diocletianus.

DE PAULICIAANSE DIASPORA

Vanaf haar vervolging vluchtte de beweging naar Episparis met de Armeniër Paulus als haar leider. Volgens Paul Lemerle werd de sekte naar die Paulus vernoemd²⁶. Die overleed in 715 en liet twee zonen na: Gegnasios, die hij aanstelde als zijn opvolger onder de naam Timotheos, en Theodorus. Gegnasios werd echter opgepakt en overgebracht naar Constantinopel waar hij moest verschijnen voor keizer Leo III voor ondervraging. Hij werd evenwel vrijgesproken van ketterij, keerde terug naar Episparis maar verplaatste zich met zijn aanhangers, uit veiligheid, toch terug naar Mananalis. Zijn dood in 745 was de aanleiding tot een verdere opsplitsing van de sekte, waarvan een zekere Zacharias en Josephus de leiders waren van de twee strekkingen. Josephus had het meeste aanhangers en werd in 775 opgevolgd door een zekere Baanies. Spijts verdere vervolging groeiden de paulicianen in aantal en verwierven ze veel aanhangers uit adellijke en militaire kringen die duidelijk iconoclasten waren.

Onder de latere iconoclastische keizers genoten de paulicianen heel wat meer vrijheden en konden ze hun positie binnen het Byzantijnse rijk verstevigen²⁷. Keizer Constantijn Kopronymos verplaatste in 756/757 tal van pauliciaanse kolonies van Byzantium naar Thrakië met de bedoeling om de steden daar te herbevolken na de pestepidemie van 748.

Door de vrees voor een heropleving van de ketterij werd vanaf 780 door de Byzantijnse autoriteiten echter opnieuw druk uitgeoefend op keizerin Irene²⁸ en later op keizer Michael I²⁹ om tegen de paulicianen streng op te treden. Theophanes meldt ons daaromtrent het volgende: *“de meest vrome keizer Michael I, geïnspireerd door zijn grote Godsijver, proclameerde dat zowel de manicheeërs als de paulicianen samen met de Athingani in Frygië en Laconië, op bevel van de meest heilige patriarch Nikephoros, zwaar moesten vervolgd en gestraft worden”*³⁰. Nochtans kwam een serieuze oppositie tegen de doodstraf voor de kettters tot stand, die geleid werd door Theodoros de Studiet³¹ en die in een brief aan patriarch Theophilos de Efeziër zijn bezorgdheid uitdrukte dat *“met het kaf ook het goede koren”* zou worden verbrand.

Vanaf de regering van keizerin Irene tot die van keizer Theophilos³² domineerde een zekere Sergius de pauliciaanse Kerk voor een periode van vierendertig jaar waarin de sekte haar grootste bloeitijd kende. Maar in die bloeiperiode gebeurde er ook een schisma tussen de Baaniten (de oude strekking) en de Sergieten (de gereformeerde tak). De keizers Michael I Rhangabe en Leo V de Armeniër bevalen beiden opnieuw vervolgingen waarop de paulicianen reageerden met de moord op de metropoliet Thomas van Caesarea en op de prefect Parakondakes. Sergius vond het dan ook wijzer om de sekte terug te trekken onder

²⁶ Als de stelling van Paul Lemerle correct is dan werden de paulicianen voordien enkel beschouwd als gewone manicheeërs.

²⁷ Steven Runciman, *The Medieval Manichee*, p.38-39.

²⁸ Keizerin Irene regeerde van 780 tot 802 en leidde de Zevende Oecumenische Synode van 787 tegen de iconoclasten.

²⁹ Keizer Michael I regeerde van 811 tot 813.

³⁰ Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c.1450*, p.61.

³¹ Theodoros de Studiet leefde van 758 tot 826.

³² Theophilos regeerde van 829 tot 842.

de bescherming van de Saracenen. In 835 werd ook Sergius vermoord en zijn volgelingen beslisten om voortaan geen leiders meer aan te stellen en het paulicianisme om te vormen tot een democratie. Er ontstond tegelijk een slachtpartij onder de Baaniten tot wanneer Sergius' discipel Theodotos de Sergieten kon overtuigen om daarmee te stoppen. De daaropvolgende jaren plunderden de Sergieten grote delen van het Byzantijnse imperium en verkochten slaven aan de Saracenen.

Met de triomf van de orthodoxie onder keizerin Theodora werd de verering van iconen terug ingesteld en de iconoclasten en paulicianen werden op een vreedevolle manier benaderd en aangezocht om zich te bekeren tot de orthodoxie. De paulicianen gingen daar evenwel niet op in zodat de Byzantijnse generaals Leo Argyros, Andronikos Dukas en Sudales hen enkel nog konden overtuigen met het zwaard.

DE TIJD VAN DE GROTE VERVOLGINGEN

Volgens de kroniekschrijvers uit die tijd sneuvelden er ruim honderdduizend paulicianen tijdens die vervolgingen³³. Die slachtingen dreven hen weg uit het Byzantijnse imperium richting moslimlanden waarop ze zich vestigden in Argaoon en Amara. Nochtans waren binnen het Byzantijns keizerlijk leger, dat actief was in het Anatolisch gebied van het rijk, in het geheim paulicianen geïnfilteerd, waaronder een zekere Karbeas. De vader van die Karbeas nam tijdens de grote vervolgingen de leiding van de paulicianen op zich en leidde hen verder de Eufraat op richting Tephrike. Als geallieerde van de moslims wou Karbeas het Byzantijnse imperium te vuur en te zwaard innemen en de Byzantijnen sloegen serieus in paniek wanneer ze zagen dat zijn standbeeld geplaatst was tussen die van de Saraceense leiders in de orthodoxe kerken die reeds waren ingenomen. In 863 werd Karbeas gedood in de slag bij Lalakaon tegen de Romeinen en zijn neef Johannes Chrysocheiros werd zijn erfgenaam.

Die Chrysocheiros raakte in conflict met patriarch Photios die hem probeerde te overtuigen om zich te bekeren tot de orthodoxie. Maar naar aanleiding van de derde en laatste brief van de patriarch aan Johannes bevestigde hij dat hij het geloof van de paulicianen niet wou afzweren, waarna hij als een afvallige ketter werd beschouwd³⁴. In 868, terwijl de leiding van het imperium gedestabiliseerd was door de usurpatie van Basilius I, slaagde Chrysocheiros erin een militaire campagne op te zetten doorheen Klein-Azië en Nicaea, Nicomedia en Ephesos in te nemen. Het was in 869 dat Petrus van Sicilië naar Chrysocheiros werd gezonden en aldus op de hoogte werd gebracht van de leer van de paulicianen. Petrus meldde aan zijn opdrachtgever keizer Basilius I tegelijk dat Chrysocheiros nog altijd contacten onderhield met de door Constantijn V gedeporteerde paulicianen in Thrakië. Chrysocheiros dreigde er tevens mee om Basilius van de troon te stoten als die zich niet zou terugtrekken uit het Oosten van het rijk³⁵.

³³ Dat getal is vermoedelijk fel overdreven, alhoewel het onmogelijk is om dit te verifiëren. Sommige wetenschappers houden het op ongeveer tienduizend slachtoffers. De oorzaak van die holocaust is voor rekening van keizerin Theodora die kost wat kost de paulicianen tot de orthodoxie wou laten bekeren zij het niet goedschiks dan wel kwaadschiks.

³⁴ Migne, *Patrologia Graeca*, 102.

³⁵ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 5.

Als gevolg van die bedreiging onderneemt Basilios een militaire actie richting Tephrike, maar na de brandschatting van tal van pauliciaanse dorpen werd zijn leger onverwacht verslagen vooraleer die stad kon worden ingenomen. Het leven van Basilios werd op het nippertje gered door een Armeense boer, Theophylactos, en door het débâcle moest Basilios aftreden ten voordele van zijn zoon Romanos Lekapenos, die de volgende Byzantijnse keizer werd. Chrysocheiros kwam versterkt uit de strijd en voerde zelfs raids uit tot in Ankyra (Ankara – de huidige hoofdstad van Turkije).

In 872 stuurde Basilios zijn schoonzoon Christophoros er op uit om te strijden tegen de paulicianen die meer en meer Klein-Azië in hun macht kregen. Hijzelf zorgde met zijn leger er voor dat de paulicianen bij hun terugtrekking in de tang werden genomen, wat leidde tot de dood van duizenden en waardoor Chrysocheiros in paniek moest vluchten. Een van Chrysocheiros' dienaars, Pulades, die was overgelopen naar de vijand slaagde er uiteindelijk in om zijn vroegere meester gevangen te nemen en te onthoofden. Tephrike werd vervolgens ingenomen door de Romeinen en haar inwoners vluchtten in paniek de bergen in.

Na de dood van Chrysocheiros werd de vervolging van de sekte opgedreven. Er waren zelfs velen die overliepen en dienst namen in het leger van het Romeinse Rijk. Patriarch Thomas de Antiochiër getuigde een eeuw later nochtans dat het aantal paulicianen in het Byzantijns-Roomse Rijk serieus was toegenomen en adviseerde keizer Johannes Tzimiskes³⁶ om hen te verplaatsen ver weg van de Saracenen waarmee ze wel eens een coalitie zouden kunnen vormen tegen het rijk. In 975 werden zoveel mogelijk paulicianen op bevel van Tzimiskes, sommige bronnen spreken van om en bij de tweehonderdduizend, gedeporteerd naar Thrakië in de omgeving van Philippopolis, waar het fort van die stad recentelijk door de Byzantijnen werd heroverd op de Bulgaren. Daar werden de paulicianen gedurende meerdere eeuwen ingezet in de Romeinse legers om de grenzen te verdedigen tegen de Scythen en de barbaren in ruil voor het behoud van hun bezittingen en de vrije uitoefening van hun geloof. Op die manier werden de voormalige vijanden van het Byzantijns-Roomse Rijk haar “gedwongen” geallieerden³⁷.

Nochtans bleven de paulicianen de Romeinen ergeren door de orthodoxen in de Thrakische regio te tiranniseren en zelfs te deserteren bij veldslagen. Keizer Alexios Komnenos zette 2500 manschappen van hen in 1081 in om te strijden tegen de Noormannen in Epiros, maar vooraleer de strijd over was keerden ze gewoon terug huiswaarts. Alexios liet daarop al die mannen arresteren en opsluiten in de gevangenis van de citadel van Philippopolis.

Een paar jaar later, in 1114, wanneer Alexios in Philippopolis de strijd tegen de Cumanen voorbereidde, spendeerde hij zijn tijd om de paulicianen te bekeren tot het orthodoxe geloof en slaagde daar blijkbaar in a rato van een honderdtal per dag. Die bekeerlingen kregen van de keizer een definitieve woonplaats toegewezen vlakbij Philippopolis. De pauliciaanse leiders Culeon, Cusinos en Pholos werden echter teruggestuurd naar Constantinopel. Culeon, die volgens Anna Comnena de meest intelligente van de drie was, bekeerde zich ook tot de orthodoxie en leefde er vervolgens in alle rust verder. De twee andere, die weigerden om zich te bekeren, werden opgesloten en stierven uiteindelijk in de gevangenis.

³⁶ Johannes Tzimiskes regeerde van 969 tot 976.

³⁷ Anna Comnena, 'The Alexiad', 14.8 in Migne, *Patrologia Graeca*, 131.

De pauliciaanse gemeenschap bleef verder in Philippopolis leven en velen werden in de loop van de zeventiende eeuw alsnog bekeerd door Jezuitische missionarissen. Tot nu toe bleven ze ook onderworpen aan Rome als een kleine en unieke gemeenschap van Uniaten³⁸.

HET GELOOF VAN DE PAULICIANEN

Zoals dit het geval is met de meeste ketterijen komt de kennis ervan meestal uit orthodoxe bronnen en in dit geval zijn die bronnen eerder Byzantijns-Romeins dan Armeens. Uit die bronnen leren we dat de paulicianen zichzelf identificeerden als christenen en ze hun leer baseerden op het Nieuwe Testament, terwijl ze het Oude Testament volledig verwierpen en de profeten beschouwden als bedriegers en oplichters, wat ook gebeurde door andere ketterijen. Ze accepteerden als canon enkel de vier evangeliën, de veertien epistels van Paulus, de handelingen van de apostelen en de katholieke epistels van Johannes, Judas en Jacobus. Het lijkt erop dat ze ook de Apocalyps van Johannes en de epistels van Petrus hebben verworpen. De reden waarom Petrus van Sicilië zegt dat de paulicianen de epistels van Petrus verwerpen is omdat die Petrus Christus ontkent en disputeerde met Paulus, die zij diep vereerden. De kerkelijke gemeenschappen die zij stichtten werden genaamd naar de kerken van Paulus³⁹ en de leiders van de paulicianen werden genaamd naar de discipelen van Paulus⁴⁰.

Net zoals het geval was bij de manicheeërs waren de paulicianen dualisten die geloofden dat de zichtbare schepping (de wereld) het werk was van de slechte demiurg terwijl het andere principe, de goede God, de hemelse Vader is die enkel de engelen schiep.

Het is niet duidelijk of zij, net als de Thondrakiërs, geloofden dat die slechte God Satan was, alhoewel de meesten dat blijkbaar wel zo zagen. De paulicianen hadden ook een docetische kijk op Christus wat betekent dat een verering van de maagd Maria nutteloos was omdat Christus slechts *“door haar passeerde als door een buis”*, waarbij ze verklaarden dat de werkelijke Moeder van God het Hemelse Jeruzalem was van waar Christus, die een engel was, vandaan kwam. De eucharistie en het kruis werden eveneens allegorisch beschouwd omdat Christus enkel in schijn was verschenen alsof hij een vleeselijk lichaam had aangenomen en was gekruisigd. De werkelijke eucharistie waren de leringen van Christus. De paulicianen zagen ook de doop met het water als een allegorie zeggende dat de doop Jezus zelf betekende die zegde *“ik ben het levende water”*. Het huwelijk werd niet beschouwd als een mysterie van de kerk maar louter als een wereldlijke verbintenis tussen twee mensen.

³⁸ Paulicianen en Thondrakiërs konden in Armenië worden aangetroffen tot een heel eind in de 19e eeuw en er is zelfs een communautiteit gerapporteerd in het begin van de 20e eeuw in West-Pennsylvania in de Verenigde Staten, bestaande uit geëmigreerde Armeniërs. Een stad in het noorden van het huidige Bulgarije, Pavlikeni, is dan weer genaamd naar de plaatselijke pauliciaanse gemeenschap. De Thondrakiërs waren mogelijk een sekte die ontstond uit het paulicianisme.

³⁹ Volgens Petrus van Sicilië werd Kibossa Macedonia genaamd, Mananali was Achaea, Jozef en Zacharias stichtten Philippi en Argaoun werd Colossi genaamd, Mopsuestia was gekend als Ephesos en Cynopolis werd Laodicea genaamd.

⁴⁰ Constantijn werd Silvanus, Symeon werd Titus, Gegnesios werd Timotheos, Jozef werd hernoemd in Epaphroditos en Sergius in Tychicus. Die namen werden blijkbaar gegeven na de finale initiatie in de leer. Kabreas en Chrysocheiros schijnen hun namen te hebben behouden en werden hoofdzakelijk beschouwd als militaire leiders.

De meeste paulicianen waren getrouwd en hadden kinderen. Of de geïnitieerden al dan niet mochten trouwen is evenwel niet geweten. Samen met het kruis verafschuwden ze de heiligen, iconen en relieken. Wat hun visie op het priesterschap betreft zijn de Romeinse bronnen niet duidelijk maar we weten dat ze wel de orthodoxe hiërarchie en de geconsacreerde kerken verwierpen omdat ze zelf over een klasse van geïnitieerden in de leer beschikten.

Ten slotte wordt er nog gezegd dat alhoewel de paulicianen de mysteries van de kerk verwierpen alsook de kerkgebouwen en de iconen, zij naar de buitenwereld toe zich dikwijls voordeden als orthodoxe gelovigen en zelfs gedoopt werden door orthodoxe priesters, wat het bijzonder moeilijk maakte om hen te detecteren of als ketter te identificeren.

Als strijdend en sociaal actief geëngageerd volk dat in die tijd gewoon werkte voor het dagelijks brood, trouwden en kinderen kregen, worden de paulicianen beschouwd als adepten van een unieke vorm van religieus dualisme die in menig opzicht wereldomvattend was.

Wanneer Petrus van Sicilië zijn *Historiae* schreef was die specifiek gericht aan de orthodoxe aartsbisschop van Bulgarije⁴¹. Bulgaars Thrakië was het thuisland van de gedeporteerde paulicianen onder keizer Constantijn V en de Armeense paulicianen zonden hen missionarissen om hen te helpen om de orthodoxe populatie van Bulgarije te evangeliseren.

Wanneer keizer Johannes Tzimiskes ruim tweehonderdduizend paulicianen deporteerde van Syrië en Armenië naar Philippopolis in 975 werden die daar goed ingeburgerd in een nieuw en zelfstandig orthodox Bulgarije⁴².

Dit alles leidde tot een vruchtbare en lange traditie van een Syrisch en Armeens religieus dualisme, niet alleen binnen de prille orthodoxe populatie van de Thrakische regio maar zeker ook in de hoofdstad van het Byzantijns-Romeinse imperium zelf, Constantinopel.

⁴¹ De naam van die aartsbisschop is niet gekend. De eerste orthodoxe aartsbisschop van Bulgarije werd aangesteld na het doopsel van Khan Boris in 864 en was in functie vanaf 870.

⁴² Bulgarije werd zelfstandig in 927.

We vervolgen onze zoektocht doorheen die boeiende wereld van alternatieve religies en laten ons licht schijnen op de dualismen in de Balkan en meer bepaald op het Bulgaarse bogomilisme dat later uitmondde in het Macedonische bogomilisme dat, net zoals met de paulicianen, in een later stadium ook de Byzantijnse orthodoxe wereld serieus in opschudding bracht.

DE OPKOMST VAN HET DUALISME IN DE BALKAN

De heidense Bulgaren, die zich voor het eerst vestigden ten zuiden van de Donau in 681, hadden tegen het midden van de negende eeuw een aanzienlijk koninkrijk uitgebouwd. Een van de doelstellingen van de deportatie van grote aantallen ketteren naar Bulgarije door Constantijn V en Johannes Tzimiskes was hen meer sensibel te maken voor de orthodoxe leer en dit vooral sinds de bevolking aan de zuidelijke grens van Bulgarije hoofdzakelijk de christelijke orthodoxe leer navolgde. Nochtans was het in hoofdzaak een militair motief dat doorslaggevend was voor de kolonisatie van de Syriërs en de Armeniërs richting Thracië⁴³. Die politiek van kolonisatie resulteerde uiteindelijk in een mislukking. De Bulgaren verlieten geenszins massaal hun ketterse doctrines maar verspreidden verder hun ketterij in Thracië en bedreigden er de orthodoxe bevolking.

Wanneer de Bulgaarse Khan Boris⁴⁴ het orthodoxe christendom als staatsreligie uitriep in 870 deed hij dat door zowel oosterse als westerse missionarissen uit te nodigen om de heidense bevolking hun leer bij te brengen. Dit bracht echter weinig aarde aan de dijk en die handelwijze had tot gevolg dat de christelijke leerstellingen slechts beperkt werden aangenomen door de Bulgaren. Deze simplistische aanpak was mogelijk de reden waarom de gekoloniseerde ketteren zo succesvol waren in Bulgarije en zij de grondslag konden leggen voor één der meest gevaarlijke sekten van allemaal: het bogomilisme.

De opkomst van het dualisme in de Balkan is een erg complexe zaak. Vele Bulgaren werden gedwongen gedoopt en werden dan ook slechts christen in schijn. Het orthodoxe christendom had vele vijanden binnen alle sociale klassen die het kwalijk namen dat hun oude tradities en geloof werden vernietigd. Dit gaf voedsel aan de opkomst van tal van anti-orthodoxe bewegingen en zulks vanaf 866 wanneer opstandelingen jammerlijk faalden bij een revolutie tegen Boris om hem te vervangen. Hetzelfde jaar vroeg de pas gedoopte Khan Boris aan paus Nicolaas I om hem en zijn volk te instrueren in het zuivere Frankisch christelijk geloof. Zijn hoop was om zich daarmee te kunnen afscheiden van de Byzantijnse orthodoxie. Frankische/Germaanse missionarissen kwamen richting Bulgarije en vervingen de praktijken en leerstellingen ingesteld door de orthodoxe priesters. Dit alles zorgde voor een grote verwarring omtrent de christelijke geloofsbelijdenis in de gedachtewereld van het Bulgaarse volk, dat binnen een tijdspanne van drie jaar geconfronteerd werd met de Byzantijnse orthodoxie, het Frankisch christelijk geloof en Germaanse priesters.

⁴³ Constantijn V leidde maar liefst acht militaire campagnes tegen de Bulgaren tijdens zijn regering tussen 741 en 775. Thracië is een gebied in Zuidoost-Europa gelegen in het noordoosten van Griekenland, het zuiden van Bulgarije en Europees Turkije en wordt begrensd door de Zwarte Zee, de Egeïsche Zee en de Zee van Marmara. Het ligt thans in de Griekse regio Oost-Macedonië. Het gebied was van groot strategisch belang en heeft dan ook vele heersers gekend.

⁴⁴ Regeerde van 852 tot 889.

Pas in 870 werd er orde op zaken gesteld wanneer Boris zich realiseerde dat de paus van Rome uiteindelijk weigerde om de Bulgaren onafhankelijk te maken van het gecentraliseerde Roomse gezag, terwijl de Byzantijnse orthodoxe kerk zulke centralisatiepolitiek nooit nastreefde en hen onafhankelijkheid gaf met de aanstelling van een eigen orthodoxe aartsbisschop in hetzelfde jaar. Deze controversie ondermijnde zonder twijfel het prestige van het christendom bij de nieuw bekeerde Bulgaren.

Nieuwe orthodoxe missionarissen overtuigden de Bulgaren van hun ketterijen alhoewel er bewijzen zijn dat paulicianen de bevolking met succes bewerkten met hun leerstellingen en hen familiair maakten met hun dualistische doctrines.

In 885 werden Clement, Naum en Angelarios, de drie belangrijkste discipelen van de Heilige Methodios, verdreven vanuit Moravië en kwamen aan in Bulgarije. Zij brachten de Slavonische versie van de Geschriften mee, vertaald door Methodios, en de Slavonische Liturgie die gebruikt werd in Moravië en in Pannonia. Khan Boris nam die liturgie enthousiast aan om de Bulgaarse Kerk te verenigen en te sterken en het Slavonisch werd officieel geadopteerd tijdens een synode in 893. Indirect lag dit evenwel aan de basis van de verdere groei van de ketterij. Binnen een periode van twee decennia werd een groot aantal literaire en religieuze werken verspreid in het Oud Slavonisch, die enkel bereikbaar waren voor intellectuelen en kerkbedienaars, wat resulteerde in een heterodoxe en ketterse eigen literatuur die geschreven werd in een voor iedereen begrijpelijke taal.

Afgezien van de paulicianen was er nog een andere dualistische sekte die van Armenië naar Thracië was overgekomen, namelijk die van de messalianen⁴⁵. Samen met de paulicianen vormden zij een sterk anti-orthodox machtsblok in Bulgarije. Wanneer Constantijn V kolonisten overplaatste van Melitene⁴⁶ waren daaronder tal van messalianen aangezien Melitene gekend stond als een belangrijk messalian centrum. Dit wordt bevestigd door Kedrenos die stelt dat de messalianen uit Syrië werden verdreven door Flavius en onderdak

⁴⁵ Het messalianisme was een beweging uit de 4de eeuw in de christelijke kerk. De letterlijke vertaling voor messalianen is 'bidders'; zij stonden dan ook bekend om hun vele bidden. Een synode in 390 die zich tegen het messalianisme uitsprak, noemde ze *Eustathianen*. Nog andere namen waaronder ze bekend werden waren *Euchieten* of *Euphemieten*. Door tegenstanders werden zij 'Enthousiasten' genoemd, net als montanisten in de tweede eeuw na Christus. Dit werd gebruikt om aan te geven dat men vermoedde dat ze niet door de Heilige Geest maar door een demon werden geleid. Het messalianisme wordt gezien als een charismatische opwekkingsbeweging van 3de en 4de-eeuwse Syrisch-ascetische bodem. Messalianen lieten hun wereld, inclusief familie en bezittingen, achter zich om met 'kuisen' mannen en vrouwen rondzwerfend te zingen en te bidden. Ze kenden een spiritueel huwelijk, en na de verkettering had de orthodoxe kerk moeite om deze gewoonte, dat geestelijken met een kuis, aan God gewijde, maagd mochten samenleven, uit te bannen. Deze gewoonte was dus ook overgenomen door anderen in de kerk. Messalianen zijn in bronnen vaak negatief beschreven. Een van de oudste bronnen, Epiphanius, beschrijft hen als heidenen, omdat ze christelijke gebruiken met die van heidense Syrische godsdiensten hadden vermengd. Zo geloofden de messalianen dat elke mens, ook na de doop met de Heilige Geest, een demon in zich had die men door middel van ascese en bidden uit het lichaam moest zien te krijgen. De geleerde Eusebius van Caesarea schrijft verder dat de messalianen door vrijwillige armoede "recht proberen te krijgen" op een plaats in de hemel. Hierdoor konden ze geen aalmoezen meer geven, maar in meerdere bronnen komt terug dat ze zelf als zwerfers hun handen ophielden voor een aalmoes. Ook werden er messalianen beschreven die dag en nacht door baden; dit werd ook als reden gegeven waarom ze tegen werken waren. Ze hielden 's nachts bijeenkomsten waar ze ook baden en zelf gecomponeerde liederen zongen. Later begonnen ze ook te vasten.

⁴⁶ Melitene is het huidige Malatya in Oostelijk-Anatolië (Turkije).

vonden in Pamphylie van waar ze zich verspreidden in het westelijk deel van het rijk, naar alle waarschijnlijkheid in Thracië. Michael Psellos volgt deze stelling wanneer hij tal van messalianen beschrijft die in Thracië leven in het midden van de elfde eeuw⁴⁷.

Gedurende de regeerperiode van tsaar Peter⁴⁸ in de tiende eeuw werden de belastingen aanzienlijk verhoogd en daalde de levenskwaliteit drastisch door de vele oorlogen, vooral dan in Thracië dat zowat een permanent slagveld was tussen de orthodoxen, de Bulgaren en de barbaren. Dit alles resulteerde in een verschrikkelijke hongersnood in 927-928 en de uitbraak van de pest, waardoor duizenden werden weggemaaid. Met de steeds maar verder groeiende macht van de orthodoxen in Bulgarije gebeurde het dat de ketters de anti-orthodoxe gevoelens onder de gewone en verarmde bevolking meer en meer aanwakkerden. De ketterij kreeg op die manier een verregaande sociale impact.

Die benarde sociale en economische aspecten van het Bulgaarse leven leidden uiteindelijk tot de ware oorzaak en het karakter achter de opkomst van het bogomilisme in Bulgarije, dat duidelijk een reactie was tegen de orthodoxie binnen het land. Die sociale ongelijkheid werd door de bogomielen aan de kaak gesteld en de beweging stelde zich dan ook openlijk op als verdedigers van de gewone man tegen zijn onderdrukkers. Bovendien was het zo dat in dergelijke tijden van miserie en lijden de vraag naar de oorsprong van het kwaad wel heel erg actueel was. De vraag waarom God toeliet dat de duivel de mens zo op de proef stelde bleef door de orthodoxe clerus zo goed als onbeantwoord, wat de opkomst en verspreiding van dualistische dissidenties zeker in de hand werkte⁴⁹.

Deze politieke, sociale en economische instabiliteit leidde tot de versnelde opkomst van monastieke gemeenschappen in het tiende eeuwse Bulgarije en een dorst naar heiligheid. De paulicianen waren niet echt een ascetische sekte, maar de messalianen waren dat duidelijk wel en infiltreerden met hun leer binnen de monastieke context.

Een voorbeeld van het tiende-eeuwse Bulgaarse monastiek gedachtegoed vinden we terug bij Cosmas de Priester die in 972 zijn Sermoen tegen de Ketteren schreef dat hoofdzakelijk gericht was tegen de nieuw gevormde sekte van de bogomielen. In dat sermoen beschrijft Cosmas het wijdverspreide fenomeen binnen monastieke gemeenschappen, dat algemeen werd aanvaard, dat degenen die leven in de wereld niet kunnen gered worden en dat aards bezit, de zorg voor familie, wereldlijke beslommeringen en miserie onoverkomelijke obstakels zijn om de staat van heiligheid te bereiken. Cosmas verklaart dat dit alles slechts ketterse gedachten zijn om de bevolking op een verkeerd spoor te zetten.

Dergelijke veroordeling van het wereldse kwam minder voor bij de paulicianen maar zeker bij de messalianen. De verdere Slavonisering en fusie tussen het paulicianisme en het messalianisme leidde uiteindelijk tot de opkomst van het bogomilisme, de grote dissidente beweging die de strijd tegen de gevestigde kerk verder zou opnemen.

⁴⁷ Zie Dmitri Obolensky "The Bogomils", p. 94.

⁴⁸ Tsaar Peter regeerde van 927 tot 969.

⁴⁹ Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p.97-101;

A.A. Vasiliev, 'On the Question of Byzantine Feudalism' in *Byzantion*, Paris 1933, vol.8, p. 584-604;

Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies*, p.132.

HET BULGAARSE BOGOMILISME

Het vroegste bewijs van het bestaan van het bogomilisme in Bulgarije is vervat in een brief van patriarch Theophylactus Lecapenos⁵⁰ aan tsaar Peter van Bulgarije, geschreven ergens tussen 940 en 950. Theophylactus was de vierde zoon van keizer Romanos Lecapenos en de oom van Peters' vrouw, Maria. Het was Peter die hem om raad had gevraagd omwille van de opkomst van een nieuwe ketterij in zijn land. Theophylactus beschreef deze ketterij als een vorm van manicheïsme vermengd met Paulinisme, wat leek op een mix tussen het manicheïsme en de leer van Paulus van Samosata. Dmitri Obolensky gaat er evenwel van uit dat het manicheïsme refereert naar het messalianisme, terwijl het Paulinisme refereert naar het paulicianisme en dat de fusie tussen die twee strekkingen uitmondde in de nieuwe ketterij van de bogomielen⁵¹. De voornaamste doctrine van deze nieuwe ketterij bestond er in dat zij een ascetische levensstijl nastreefden en het huwelijk verafschuwden, net zoals dit het geval was bij de paulicianen. De orthodoxe clerus raadde de wereldlijke macht dan ook aan om streng op te treden tegen de beweging en de doodstraf uit te voeren ten opzichte van degenen die zich niet wilden bekeren.

In de late tiende eeuw (c. 972) na de dood van Tsaar Peter, publiceerde Cosmas de Priester zijn *Sermoen tegen de Kettters* dat niet alleen bevestigde wat Theophylactus reeds schreef, maar dat een volledige gedetailleerde beschrijving geeft van de Bulgaarse bogomielen. Cosmas schrijft onder meer: *“En het gebeurde in het land Bulgarije, ten tijde van de orthodoxe tsaar Peter, dat daar een priester (pope) verscheen met de naam Bogomil (de geliefde van God), maar in werkelijkheid Bogunemil (niet geliefd door God) en wiens grillen we hier zullen bespreken...”* Buiten deze vermelding is er bitter weinig gekend over deze Bogomil en in de verdere tekst van Cosmas wordt hij ook niet meer expliciet vermeld. Zijn volgers worden gewoon als “kettters” beschreven en de benamingen paulicianen of manicheeërs worden evenmin vermeld⁵².

DE FUNDAMENTELE DOCTRINE VAN DE BULGAARSE BOGOMIELEN

De fundamentele doctrine van die Bulgaarse bogomielen was hun kosmologisch dualisme. Cosmas schrijft daaromtrent: *“Ze zeggen dat alles behoort tot de duivel; de hemel, de zon, de sterren, de lucht, de mens, kerken en kruisen. Al wat komt van God beschrijven ze als duivels; in het algemeen beschouwen ze alles op aarde, levend of niet levend, behorend tot de duivel.”* Op te merken valt dat deze zienswijze enkel voorkomt bij Cosmas en het is dan ook weinig waarschijnlijk dat die doctrine geldt als een algemeen verspreid geloof bij de Bulgaarse bogomielen. De meeste bogomielen refereren immers naar Satan als de oudere broer van Christus⁵³. In feite ridiculiseert Cosmas de bogomielen voor hun contradicties en

⁵⁰ Theophylactus werd op de leeftijd van zestien jaar reeds aangesteld als oecumenisch patriarch en had de bedenkelijke reputatie dat hij meer geïnteresseerd was in zijn racepaarden dan in theologie. De fameuze brief werd dan ook waarschijnlijk geschreven door Johannes Chartophylax, de archivaris van de Hagia Sophia in Constantinopel. De Engelse vertaling ervan is opgenomen in Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies*, p.98-102.

⁵¹ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p.115.

⁵² Het was Euthymios de Akmoniet (c.1050) die als eerste naar deze kettters refereerde als “bogomielen” en het woord werd pas gemeengoed in de vroege twaalfde eeuw.

⁵³ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 123.

inconsistenties tussen henzelf op het vlak van doctrinaire zaken. bogomilisme is niet een bi-theïstische doctrine gelijk aan die van de paulicianen en de manicheeërs, maar erkent de minderwaardigheid van de duivel tot God zoals dat ook het geval is bij sommige gnostische sekten en de messalianen⁵⁴.

Cosmas merkt op dat de bogomielen een docetische visie op Christus onderschreven; zij vereerden niet de Maagd Maria; het Oude Testament werd compleet verworpen; het huwelijk was verboden, alsook het eten van vlees en het drinken van wijn, wat zij beschouwden als afkomstig van de duivel; net als bij de paulicianen verwierpen zij de Mysteries van de Kerk zoals de eucharistie en het doopsel en allegoriseerden die beiden. Ook hadden ze een afkeer van gedoopte kinderen en beschouwden die als kinderen van de duivel; zij biechtten niet ten overstaan van de clerus maar ten opzichte van elkaar en ze gaven mekaar de absolutie, zowel mannen als vrouwen; Johannes de Doper werd beschouwd als de voorloper van de Antichrist; ze haatten het kruis als een vijand van God; christelijke gebouwen waren de huizen van demonen; de verering van iconen en relieken werd als lachwekkend en idolatrie beschouwd en de mirakelen als afkomstig van de duivel. Ook de mirakelen van Christus werden allegorisch geïnterpreteerd aangezien die mirakelen werden verwezenlijkt binnen een materiële creatie. Ze vastten net als de manicheeërs op zondag en baden enkel het Onzevader (in afwijkende versie) vier keer per dag en vier keer per nacht. Ten slotte claimden ze voor zichzelf het exclusieve recht om zichzelf Christenen te noemen omdat zij alleen leefden volgens de Geest en iedere apostolische erfenis verwierpen⁵⁵.

Omdat de Bulgaarse bogomielen zo tegengesteld waren aan de orthodoxie op het vlak van doctrine, ethiek en rituelen stelde Cosmas hen tegelijk voor als rebellen tegen de seculiere wetten en maatschappij en als regelrechte parasieten in de samenleving. Cosmas stelt verder nog dat de sekte burgerlijke ongehoorzaamheid predikte: *“Ze leren hun eigen volk om niet te gehoorzamen aan hun meesters, ze bespotten de welgestelden, haten de tsaar, veroordelen de dienaars van de adel en verbieden elk werk ten voordele van de tsaar.”*

Om al die redenen trokken de bogomielen al gauw ook de aandacht van de wereldlijke macht en werd de deur voor vervolging wijd open gezet. Met de dubbele invloed van het Aziatisch paulicianisme en het messalianisme in Bulgarije werd het bogomilisme daar gestructureerd en gepopulariseerd tot een nationalistisch getint Slavonisch gevoel.

Het bogomilisme werd ook al gauw gelinkt aan de religieuze en sociale aspiraties van een groot ontevreden deel van de bevolking, vooral dan onder de boerenbevolking en de lagere klassen. In tegenstelling tot de intellectuele en morele decadentie van de orthodoxe kerkbedienaars beleden de bogomielen een intieme kennis van de Evangelies, een strikt

⁵⁴ Steven Runciman kent aan Cosmas' beschrijving van de Bulgaarse bogomielen ten onrechte een absoluut dualisme toe en claimt ten onrechte dat Bogomil zelf in oorsprong een pauliciaan was (*The Medieval Manichee*, p.79). Het lijkt dat hij de geschriften van Cosmas op dezelfde lijn legt als die van de Italiaan Rainerius Sacconi, die omstreeks 1250 verklaarde dat de Bulgaarse bogomielen eerst dualisten waren en later monarchaal werden. Zie verder Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 124-125.

⁵⁵ Cosmas was het wel eens met de bogomielen dat vele orthodoxe priesters dronkaards, dieven, lui, hypocriet en immoreel waren en hij beschuldigde die priesters er tevens van dat zij de hoofdreden waren voor de verspreiding van de ketterij in Bulgarije.
Zie ook Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies*, p.121-123.

ascetisme en getuigden ze van moed bij vervolgingen. Voor vele Bulgaren was dit dan ook een uiting van het ware christendom. Omwille van al die redenen werd het bogomilisme uiteindelijk de sterkste en meest vitale van alle ketterse bewegingen van die tijd in Bulgarije.

Terwijl de dissidente bewegingen in het Bulgarije van de tiende eeuw meer en meer opbloeden bleef Constantinopel als hoofdstad van het Byzantijnse Imperium daarvan zo goed als gevrijwaard. Van 967 tot 1018 waren de Byzantijnse keizers enkel bekommerd om Bulgarije omwille van militaire redenen. In die periode werden immers tal van oorlogen door Byzantium tegen de Russen en de Bulgaren uitgevochten. Zoals we reeds zagen in de uiteenzetting over de paulicianen deporteerde Johannes Tzimiskes nieuwe kolonies van oorlogszuchtige paulicianen van Armenië naar Thracië en liet hen zich vestigen rond de stad Philippopolis⁵⁶. Anna Komnena vertelt ons verder dat die exodus de pauliciaanse aanwezigheid en de dissidenties in die stad alleen maar heeft gesterkt en samen met de bogomielen en de Monofysieten⁵⁷ was de ganse regio dan ook overspoeld met ketterijen. De orthodoxie in die regio werd pas hersteld wanneer keizer Alexios besliste om de zaken in eigen handen te nemen en recht te zetten.

HET MACEDONISCHE BOGOMILISME

Volgens de Armeense historicus Asoghik⁵⁸ deporteerde keizer Basilios II een groot aantal Armeniërs in 988-989, waaronder tal van paulicianen, messalianen en andere ketterse sekten naar Macedonië om hen te vestigen aan de rand van het Byzantijnse Rijk met de bedoeling dit door hen te laten bewaken tegen de invallen van de Bulgaren. Uit ontevredenheid met het Byzantijnse beheer rebelleerden die kolonisten echter en allieerden zich met de Bulgaren. Om die redenen had Macedonië in de tiende eeuw evenveel te lijden van ketterse

⁵⁶ Philippopolis is het huidige Plovdiv in Bulgarije.

⁵⁷ Het monofysitisme ontstond tijdens de christologische controverses van de 5de eeuw. De aanhangers van deze leer, die de geschiedenis ingingen onder de naam monofysieten, waren het niet eens met het nestorianisme, waarin een duofysitische leer centraal staat: Christus heeft zowel een menselijke als een goddelijke natuur, die zich elk gescheiden uiten. Zij waren het evenmin eens met de twee-naturenleer, zoals vastgelegd in de uitspraken van het Concilie van Chalcedon: Christus heeft zowel een menselijke als een goddelijke natuur en deze zijn onafscheidelijk van elkaar in Jezus verbonden. De monofysieten kozen met hun Eutychiaans geïnspireerde christologie voor het benadrukken van de goddelijkheid van Jezus.

Er zijn twee hoofd doctrines die men met het begrip monofysitisch zou kunnen aanduiden:

- Eutychianisme houdt in dat de menselijke natuur van Christus feitelijk opgegaan is in de Goddelijkheid, "opgelost als een druppel honing in de zee".
- Apollinarisme houdt in dat Christus een menselijk lichaam had en een menselijk "levensprincipe", maar dat de Heilige *Logos* in plaats is gekomen van het *nous* of "denkprincipe", analoog maar niet gelijk aan wat we vandaag "geest" of "denkvermogen" zouden noemen.

Deze twee monofysitische hoofd doctrines worden zowel door de Chalcedonische kerken alsmede de oriëntaals-orthodoxe kerken verworpen.

Het monofysitisme, de christologie van de huidige oriëntaalse kerken, houdt in dat in Christus de goddelijke en menselijke natuur zijn samengegaan in één natuur, één godmenselijke natuur, zonder enige scheiding, zonder verwarring en onveranderlijk. Het monofysitisme wordt door de Chalcedonische kerken beschouwd als een vorm van het monofysitisme. Volgens de oriëntaalse kerken zelf, heeft deze leer echter niets te maken met het monofysitisme. Zij veroordelen dan ook de leer van Eutyches.

⁵⁸ Asoghik of Stephanos Taronetsi was een Armeens historicus uit de 11de eeuw en auteur van de *Historia Universalis*. Zie ook Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 147; F. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse*, p.389 en A. Burckhardt, *Des Stephanos von Taon Armenische Geschichte*, p.186.

invloed als dit het geval was in Bulgarije. Tussen 969 en 972 was er een bloedige oorlog gaande tussen de Byzantijnen en de Russen met als inzet Bulgarije. Dit resulteerde in de Byzantijnse dominantie van oostelijk Bulgarije door keizer Johannes Tzimiskes. Bulgarije werd aldus een provincie van het Byzantijnse rijk en iedere vorm van onafhankelijkheid werd opgeheven. Samuel werd tsaar in 997 of 998 en bouwde al snel een nieuw Bulgaars imperium uit, gecentraliseerd in Macedonië, dat gedurende meerdere jaren heel machtig was. Hij stelde in Ochrid⁵⁹ opnieuw het patriarchaat in, dat niet erkend werd door Constantinopel, maar dat wel zorgde voor de verdere afkalving van de macht van de nationale kerk van Bulgarije in haar strijd tegen de ketterijen. Tijdens zijn regering vocht Samuel meerdere bittere oorlogen uit tegen de Byzantijnen onder hun dominerende leider Basilius II, die ook de bedenkelijke titel van *Bulgaroctonos* of slachter van de Bulgaren voerde. Samuel stierf en zijn legers werden uiteindelijk in 1014 verslagen. Verschillende auteurs suggereren dat tijdens de regering van Samuel het bogomilisme in westelijk Bulgarije en Macedonië floreerde en er geen meldingen gekend zijn over de bestrijding van die dissidenten, alhoewel Samuel een orthodoxe tsaar was⁶⁰.

In 1018 trekt keizer Basilius II Ochrid binnen en heft de onafhankelijkheid van Bulgarije op voor 168 jaar tot in 1186. Die periode werd gemarkeerd door een extreme vorm van Byzantijnse Romanisering van Bulgarije en Macedonië, alhoewel de officiële en liturgische taal van het aartsdiocees het Grieks was. Om de inkomsten van het Byzantijnse Rijk op te drijven werden zware belastingen voor de bevolking van die gebieden ingevoerd en de agrarische bevolking werd onderworpen aan het Byzantijns feodaal systeem, wat zorgde voor een verregaande ontevredenheid bij het volk en wat tevens de oorzaak was van tal van mislukte revoltes tegen het centrale gezag van Constantinopel. Kortom, het ganse Bulgaarse volk werd compleet gedemoraliseerd door de nieuwe situatie.

Opmerkelijk genoeg was Clemens, een discipel van Cyrillus en Methodios, bisschop van Ochrid in de late negende eeuw⁶¹. In 886 had hij samen met Naum een literair centrum opgericht in Ochrid, de zogenaamde Glagolitische Literaire School, waar over een periode van ruim twintig jaar meer dan 3500 studenten werden opgeleid tot bedienaars van de eredienst⁶². Na zijn dood in 916 werd die school meer en meer bezocht door dissidente

⁵⁹ Ochrid ligt thans in de onafhankelijke republiek Macedonië vlakbij de grens met Albanië.

⁶⁰ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p.148-151; Steven Runciman, *A History of the first Bulgarian Empire*, p.205-252, en D. Mishew, *The Bulgarians in the Past*, p.135. Alhoewel Samuel orthodox was en kerken bouwde werd hij door de Bulgaarse Kerk met de nodige reserve bejegend, hoofdzakelijk te wijten aan het feit dat hij zijn eigen patriarchaat uitbouwde in zijn Macedonisch imperium dat niet in overeenstemming was met de ideeën van Constantinopel. Dit zorgde er allicht voor dat hij tal van zijn orthodoxe ondergeschikten tegen hem in het harnas joeg en hij, als reactie daartegen, zo tolerant was ten opzichte van de paulicianen en de bogomielen in zijn gebieden. Die tolerantie werd bovendien nog geaccentueerd omwille van zijn eigen Armeense afkomst.

⁶¹ In de regio van Ochrid werd het christendom ingesteld als de officiële religie in de vierde eeuw. Vanaf de eerste helft van de vierde eeuw was de stad Lychnidos het episcopaal centrum. Wanneer de regio van Ochrid onder het beheer viel van de Bulgaarse staat legde tsaar Boris het christendom ook daar op omdat hij zijn macht via de Kerk wou consolideren. De christianisatie in de regio van Ochrid werd intenser na 846 wanneer Boris het doopsel van zijn onderdanen door orthodoxe priesters goedkeurde.

⁶² Clemens zelf schreef en vertaalde een vijftigtal werken en legde daarmee de basis van de Macedonische en pan-Slavonische literatuur en cultuur. Dankzij de inspanningen van Clemens en Naum werd Ochrid een van de meest ontwikkelde middeleeuwse centra van Slavonische cultuur in de negende en vroege tiende eeuw.

ketteren en tegen het einde van de tiende eeuw werd het instituut de basis van waaruit de ketterse literatuur verder opbloeide onder de bogomielen die hun leringen aan de bevolking in de vorm van apocriefe fabels overbrachten⁶³.

In dat instituut speelde zich naar alle waarschijnlijkheid de allereerste uiting van bogomilisme af en er wordt ook aangenomen dat Bogomil daar zijn leringen uitwerkte en verder verspreidde⁶⁴. Er wordt ook nog gezegd dat Bogomil hoofdzakelijk preekte in de regio's van Veles en Prilep⁶⁵.

Verder blijkt uit tal van Latijnse, Byzantijnse en Slavonische geschriften uit de twaalfde en dertiende eeuw dat het bogomilisme in Macedonië stevig geworteld was vanaf de tiende eeuw. De dissidente religie heeft daar bovendien zeker nog tot in de veertiende eeuw verder kunnen overleven.

Van 1018 bij de Byzantijnse verovering van Bulgarije tot in 1186 was er een grote groei merkbaar van de bogomielse gemeenschappen in de regio en het is dan ook vanuit Macedonië dat de bogomielen er in slaagden om ook Constantinopel binnen te dringen⁶⁶. En het is uiteindelijk daar dat de Byzantijnse keizer Alexios Comnenos paal en perk zal stellen aan de dissidentie door een genadeloze vervolging van de aanhangers ervan.

Hierna gaan we dan dieper in op het bogomilisme binnen het Byzantijnse Imperium, de vervolging ervan en uiteindelijk de doorsijpeling van dat gedachtegoed richting Westen om dan uit te monden bij de patarenen en uiteindelijk de katharen.

⁶³ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p.154-169.

Onder de werken die daar werden geproduceerd en vertaald behoren het *Liber Sancti Johannis*, *de Zee van Tiberias*, *de Openbaring van Isaiah*, *het Boek van Enoch*, *de Apocalyps van Baruch*, *het Elucidarium*, *het Verhaal van Adam & Eva*, *het Evangelie van Thomas*, e.a. Alhoewel de meeste van die geschriften niet bogomiels van oorsprong waren, was de meest authentieke en betrouwbare gids voor de bogomielse doctrine het *Liber Sancti Johannis* ook nog het *Geheime Boek* genoemd dat van Bulgarije in de twaalfde eeuw naar de patarenen in Italië werd gebracht, waar het bekend stond onder de naam *Interrogatio Johannis*.

⁶⁴ De monnik Athanasios van Jeruzalem stelt in een brief aan een zekere Pank dat in dat literair centrum in Ochrid een groot corpus aan bogomielse werken werd bewaard. Steven Runciman spreekt verder nog over de grote invloed van de messalianen op de bogomielen in Thracië (*The Medieval Manichee*, p.90-91). Beide ketterijen hadden hun belangrijkste gemeenschappen in Thracië in de elfde eeuw. Volgens Runciman was het in Thracië dat de priester Jeremias de gnostische geschriften van de messalianen in het Slavonisch vertaalde, die hem tegelijk een mede-stichter maakte van de bogomielse doctrine tesamen met Bogomil. Als dit klopt dan was Bogomil de stichter van het Bulgaarse bogomilisme beschreven door Cosmas de Priester, terwijl Jeremias dan de stichter was van het Byzantijnse bogomilisme en dat verklaart dan tegelijk waarom Euthemios Zygabenos een grotere invloed van het messalianisme aan de volgelingen van de bogomiel Basileos in Constantinopel toebedeelt.

⁶⁵ Beide steden liggen in de huidige onafhankelijke republiek Macedonië. Tal van plaatsnamen in die regio verwijzen nog naar de bogomielen, zoals het dorp Bogomila nabij Veles, Bogomilsko Pole (Bogomil's vlakte) en de rivier Babuna, die verwijst naar de bogomielen die ook bekend stonden onder de naam "babuni", "kudegeri" en "torbeshi".

⁶⁶ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 154-169.

DE VERSPREIDING VAN HET BOGOMILISME IN BYZANTIUM

De eerste vermelding van bogomilisme binnen het Byzantijnse Rijk vinden we terug in een brief van de monnik Euthemios de Akmoniet van het Peribleptosklooster in Constantinopel, gericht aan een van zijn medebroeders in het diocees van Akmonia in de provincie Frygië in Klein-Azië, en geschreven ergens tussen 1034 en 1050. In die brief vermeldt de auteur dat hij in Constantinopel in contact was gekomen met drie bogomielen die zich vermomd hadden als monniken en aldus zijn klooster waren binnengeslopen.

Euthemios benoemt hen niet als bogomielen maar wel als phoundagiagiten of phoundaten. Nadat Euthemios enkele dagen met hen had doorgebracht werd hij zich al gauw bewust dat hun leider een grote kennis had van zowel de psalmen, de evangelies en de epistels van Paulus. Ook kon die leider vlot reciteren uit de werken van Johannes Chrysostomos en van de Woestijnvaders.

Uit de contacten met die bogomielen kon Euthemios vrij snel opmaken wat hun doctrines waren. Zo beschouwden en eerden zij God niet als de schepper van hemel en aarde, gaven zij geen waarde aan het heilig kruis noch aan het heilig doopsel en de heilige kerken en bovendien onteerden zij al die zaken van christelijke waarde. Bovendien baden zij enkel het Onzevader in aangepaste vorm, verwierpen het Oude Testament en alle heiligen, beschouwden iconen als idolen en verwierpen het huwelijk. Kortom, Euthemios was ervan overtuigd dat de bogomielen duivelsaanbidders waren en zijn schriftelijke aanval tegen de sekte was vooral bedoeld om goedgegelovige medebroeders in zijn klooster te behoeden voor dat gevaar.

Al Euthemios' pogingen om dat dissidente gevaar af te wenden bleven echter zo goed als dode letter en het bogomilisme deinde zover uit in Byzantium dat zelfs het keizerlijk paleis van Alexios Comnenos in Constantinopel zelf werd geïnfiltreerd. Het zal nochtans keizer Alexios zijn die later een definitief einde zal stellen aan die dissidentie binnen zijn imperium.

HET PROCES TEGEN DE BOGOMIEL BASILIOS

De penetratie van dergelijke dualistische sekte binnen een uitgesproken orthodoxe gemeenschap zoals die van Constantinopel was nooit gezien in die wereld van de elfde en twaalfde eeuw. De bogomielen waren niet alleen weerbarstig voor iedere vorm van bekering, ze waren bovendien ook gekend voor hun onverzettelijke weerstand tegen de zwaarste vervolgingen. Verder waren zij meesters in vermomming en konden ze aldus zonder problemen infiltreren in orthodoxe religieuze gemeenschappen. Alles bij mekaar genomen konden de bogomielen dus slechts moeilijk worden ontmaskerd.

Onze kennis over het bogomilisme in Constantinopel ten tijde van de Byzantijnse keizer Alexios Comnenos hebben we exclusief te danken aan de *Alexiade* van zijn dochter Anna Comnena en de *Panoplia Dogmatica* van Euthemios Zygabenos. De *Alexiade* werd afgewerkt in 1148 en geeft het meest volledige beeld weer van de ontdekking en vervolging van de bogomielen in Constantinopel, terwijl de *Panoplia Dogmatica* van Zygabenos eerder werd geschreven en waarschijnlijk ook werd afgewerkt vóór de dood van Alexios in 1118. Anna plaatst de definitieve afrekening van Alexios met de bogomielen op het einde van zijn regeerperiode omstreeks 1118 en beschouwt dit als een bekroning van zijn regering. Maar

anderzijds dateert Anna het proces tegen de bogomielen onder het patriarchaat van Nikolaas III die regeerde van 1084 tot 1111. Dmitri Obolensky geeft voldoende redenen om aan te nemen dat het proces tegen de bogomielen Basilios⁶⁷ inderdaad niet later dan 1111 plaatsvond, vooraleer Alexios duizenden paulicianen bekeerde in Philippopolis in 1114⁶⁸.

Anna Comnena begint haar relaas in de *Alexiade* met de identificatie van de tot dusver onbekende ketterij van de bogomielen, die zij representatief vindt voor de meest duivelse doctrines van de paulicianen en de messalianen, waarbij het ongeloof en de schaamte hier culmineert in één geheel. Ze beschrijft de bogomielen als veinzers van deugd en vroomheid en hun leider was een zekere monnik Basilios, door Anna de aartssatrap⁶⁹ van *Satanael*, *abominabel en vervloekt*, genaamd, die twaalf volgers had die hij “apostelen” noemde, waaronder ook vrouwelijke aanhangers, die Anna als “totaal ontspoord en van slecht karakter” beschreef. Keizer Alexios liet de leider van de sekte opsporen nadat hij met afschuw vernomen had dat al heel wat van zijn onderdanen tot dat verderfelijke geloof waren bekeerd, zelfs aristocratische families binnen zijn entourage.

Na opsluiting en ondervraging van enkele bogomielen, waaronder een zekere Diblatios, werd al gauw duidelijk dat Basilios hun grote leider was. Hij werd dan ook beschuldigd van ketterij en bedreigd met marteling en de doodstraf. Terwijl Zygabenos vrij veel details geeft omtrent het proces tegen Basilios blijft Anna Comnena op dat vlak eerder schaars. Zij refereert dan ook naar de *Panoplia Dogmatica* van Zygabenos voor een diepgaande uiteenzetting van de zaak.

Zowel Zygabenos als Anna zetten duidelijk uiteen hoe keizer Alexios probeerde om via overtuiging Basilios alsnog te bewegen zich te bekeren tot het orthodoxe geloof. Alexios nodigde Basilios zelfs meermaals uit in zijn paleis om te discussiëren rond theologie en geloofskwesties. Zulks bleek evenwel geen enkel resultaat op te leveren en Basilios bleef volharden in zijn dwalingen terwijl hij tegelijk bereid was om zelfs de vuurdood te sterven. Anna schrijft daaromtrent dat Basilios “*zich krampachtig bleef vasthouden aan zijn duivel, zijn Satanael*”.

Zelfs na zijn veroordeling en opsluiting werd Basilios nog verschillende keren uitgenodigd in het keizerlijk paleis om hem alsnog er toe te bewegen zijn ketterij af te zweren. Wanneer dit echter allemaal zonder resultaat bleef, beval keizer Alexios uiteindelijk om alle bogomielen in zijn rijk op te pakken en ze te laten berechten. Uit de *Alexiade* van Anna Comnena kunnen we afleiden dat het hier om een vrij groot aantal ging, waaronder tal van hooggeplaatste edelen uit het imperium. Sommigen biechtten hun bogomielse geloof op terwijl anderen dan weer volledig ontkenden er iets mee te maken te hebben. Om te voorkomen dat eventuele christenen valselijk werden beschuldigd van ketterij gaf Alexios het bevel om het kaf van het

⁶⁷ Zygabenos beschrijft die Basilios als een geleerde theoloog die gedurende vijftien jaar de doctrines van het bogomilisme bestudeerde en die leer gedurende tweeënvijftig jaar heeft verspreid onder zijn discipelen. Ten tijde van zijn veroordeling zou hij op zijn minst tachtig jaar of ouder zijn geweest.

⁶⁸ Zie Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, p. 275-276.

⁶⁹ Een satrap was onder het Achaemenidisch/Perzisch bestuur in de Antieke Wereld het equivalent van een gouverneur over bepaalde gebieden (satrapieën/provincies) – waarschijnlijk gebruikte Anna die benaming omdat die onrechtstreeks verwijst naar de oude religie van het mazdeïsme/manicheïsme, beleden door de Achaemeniden.

koren te scheiden door twee brandstapels op te richten, de ene met een kruis ernaast en de andere zonder kruis. Men ging er immers van uit dat een ware christen alsnog het verlangen zou hebben om verbrand te worden op een brandstapel naast een kruis....

De terechtstellingen vonden plaats in aanwezigheid van een grote menigte op de plaats Tzykanisterin, destijds het polo terrein van het keizerlijk paleis van Constantinopel⁷⁰. Nadat de zogenaamde christenen zich aan de brandstapel met het kruis hadden verzameld werden ze alsnog vrijgelaten terwijl de bogomielen levenslang werden opgesloten. Enkel hun leider Basilios werd, om een voorbeeld te stellen, effectief verbrand.

De beslissing voor de verbranding van Basilios werd genomen door de Heilige Synode, patriarch Nikolaas en de belangrijkste monnikenleiders.

Uit de geschriften van zowel Euthemios Zygabenos als van Anna Comnena blijkt dat keizer Alexios de dood op de brandstapel van Basilios als een noodzakelijk kwaad heeft beschouwd. Het was zeker niet zijn intentie om een inquisitie tegen de bogomielen op te starten, noch wenste hij dat ze hun eigen martelaren voor hun geloof zouden creëren. Hij zag zichzelf eerder, in de traditie van zijn voorganger keizer Constantijn I, als een bewaker van de orthodoxie waarop recht en orde in zijn rijk waren gebaseerd. Het orthodoxe christendom werd nooit beschouwd als een religie van het imperium door de orthodoxe onderdanen maar wel als de essentie zelf van het imperium. Het Byzantijnse imperium bestond enkel en alleen omdat God het toeliet om te bestaan en God liet dat toe omdat het christelijk orthodox was...Zo en niet anders was dat.

HET BOGOMILISME NA DE DOOD VAN BASILIOS

Keizer Alexios stelde zich als doel om het bogomilisme in zijn rijk met wortel en tak uit te roeien en hij is daar hoofdzakelijk ook in geslaagd. Na de dood van Basilios begon de dissidentie meer en meer aan kracht en aanhang te verliezen. In 1143 werd het bogomilisme in het Byzantijnse Rijk officieel veroordeeld en buiten de wet gesteld en tussen 1140 en 1147 waren er nog verschillende processen tegen hen. De sekte probeerde evenwel haar invloed verder te laten gelden, vooral dan in Klein-Azië en meer bepaald in Cappadocië waar de ketterse bisschoppen Clement, Leontios en Niphon hun leerstellingen verspreidden.

Ook in haar moederlanden Bulgarije en Macedonia bleef het bogomilisme de ketterij *par excellence* en zulks tot ver in de twaalfde eeuw. De Byzantijnse keizers, vooral dan Manuel Comnenos, trachtten de orthodoxe Bulgaren en Macedoniërs te helpen in hun strijd tegen de dissidentie en probeerden de verketterde bevolking te bekeren tot het orthodoxe geloof. In de helft van de twaalfde eeuw werd het bogomilisme in die regio's immers opnieuw, net als in de tiende eeuw, een dominante Slavische beweging, spijs tal van lokale acties van Sint-Hilarion⁷¹. Een zekere Theodoros Balsamon maakt melding dat tussen 1170 en 1180 ganse regio's en belangrijke forten in Macedonia bewoond werden door de ketteren.

⁷⁰ Die plaats wordt nu de hippodroom van Istanbul genoemd en is een vrij groot parkgebied niet ver van de Hagia Sofia en de Blauwe Moskee in het stadscentrum. De brandstapel zou aan de obelisk gestaan hebben.

⁷¹ Hilarion was bisschop van Moglena in Macedonia van 1136 tot 1164 en bestreed heftig de paulicianen en bogomielen in zijn dioceses. Hij bouwde onder meer een kerk gewijd aan de heilige apostelen op de plaats waar voorheen bogomielse gebedstonden werden gehouden.

Het was ook in die periode dat tal van bogomielen zich meer westwaarts gingen verplaatsen richting Servië, Bosnië en Hum en dat hun invloed zich ook meer en meer in het westen van Europa ging laten voelen.

Een en ander resulteerde onder meer in de oprichting van de Bosnische dissidente kerk in de Balkan. Hieromtrent verwijs ik graag naar de bijzonder complete en goed gedocumenteerde studie van Willy Vanderzeypen, *Het Bosnische katarisme: de eerste generatie*, gepubliceerd in het e-Magazine van Studiecentrum Als Catars vzw, nr. 40 van april 2014.

DE RELATIES TUSSEN DE OOSTERSE EN WESTERSE DISSIDENTE KERKEN

In zijn artikel “De mysterieuze kathaarse kerk in Constantinopel (12de – 13de eeuw)”, gepubliceerd in het e-Magazine nr. 12 van december 2008, legt Dick van Niekerk het verband tussen de door de bogomielen gedomineerde dissidentie in Byzantium en de ontwikkeling van het katarisme in West-Europa.

Om een en ander te duiden en in zijn juiste context proberen te plaatsen ga ik graag terug naar de fameuze kathaarse bijeenkomst (ik spreek hier liever niet over een “concilie”) van mei 1167 in Saint-Félix de Lauragais (Languedoc), die in deze uiteenzetting van cruciaal belang is. Het is immers op die bijeenkomst dat door de kathaarse patriarch Nicétas van Constantinopel de fundering werd gelegd van de westerse kathaarse “bisdommen” in Occitanië, Francia (Noord-Frankrijk) en Italië.

Bovendien, en dit is uitermate van belang, deelt Nicétas tegelijk daar ook het bestaan mee van drie Slavische dissidente (kathaars georiënteerde) kerken: die van Bulgaria, Dragovitsa en Melinguie en een vierde die voor het grootste deel Dalmatië omvat. Van al die kerken is het enkel die van Dragovitsa die correspondeert met een bestaand orthodox bisdom en die ressorteert onder de metropolitische zetel van Salonica, beheerd door Clemens van Ohrid en waarvan ook nog sprake is in een *notitia* uit de tijd van keizer Alexios Comnenos uit de 11de eeuw, vermeld in de *Codex Phillippi* uit 1477, bewaard in de bibliotheek van Berlijn.

Het is thans onmogelijk om nog na te gaan wat Nicétas juist bedoelde met “Bulgaria”. Aangezien de man afkomstig was uit Constantinopel en het hier waarschijnlijk gaat over reeds bestaande kerkelijke afbakeningen, is men geneigd hier een zekere parallel te zien tussen het bogomielse Bulgaria en het Bulgaria van de Byzantijnse Kerk. Dat laatste had een patriarchale zetel die, vanuit Ohrid, over een twintigtal diocesen regeerde.

Wat de exacte situatie van dit “Bulgaria” ook mag geweest zijn, het moet zeker belangrijk zijn geweest aangezien dat expliciet ter sprake kwam op de bijeenkomst van Saint-Félix, wat zorgde voor nogal wat ophef bij de nog jonge Italiaanse dissidente kerk en dit tevens aan de basis lag van felle rooms-katholieke reacties daarop. De ketterse Bulgaren, door de rooms-katholieken ook “bougres” genaamd, werden allemaal immers beschouwd als verderfelijke “manicheeërs”.

Dat er wel degelijk een belangrijke link was tussen de “Bulgaarse” dissidente kerk en de Italiaanse (Lombardische) katharen blijkt uit het feit dat een zekere Garatto, auteur van het werk *De heresi catharorum in Lombardia*, ons omstreeks 1200 meldt dat Marcus, de eerste kathaarse bisschop van Lombardije, en in zijn functie (her)bevestigd door Nicétas in 1167 in

Saint-Félix, zelf geattesteerd heeft dat hij zijn inwijding kreeg in Bulgaria. Later wordt die Lombardische kathaarse kerk betrokken in het schisma tussen de radicale en de gematigde strekking binnen het kathaarse dualisme, waarbij haar zijtak van Concorezzo opnieuw contact zoekt met de eerder gematigde strekking van de kerk van Bulgaria.

Omstreeks 1190 ontvangt Nazarius, ongetwijfeld *filius maior* van de voormelde Garatto, van de bisschop en *filius maior* van Bulgaria het apocriefe *Interrogatio Iohannis* en het daarin verweven kathaarse dogma dat stelt dat de Maagd Maria slechts een engel was en Christus docetisch was en dus enkel bestond uit een hemels lichaam. Beiden waren volgens dat concept dus eonen en hebben nooit een stoffelijk lichaam gehad.

In het latere traktaat *De hereticis* van Anselmus van Alexandrië wordt nog de basis van het bogomilisme gestipuleerd: Mani heeft drie kerken gesticht in Dragovitsa, in Bulgaria en in Philadelphia in Klein-Azië. Hier wordt duidelijk nog eens, weliswaar ten onrechte, een link gelegd tussen het manicheïsme en de latere dissidenties.

We lezen verder in dat traktaat - en dit is hier van groot belang -: *“De Grieken van Constantinopel, die burenen zijn van Bulgaria op drie dagreizen, gingen naar daar om handel te drijven. Op hun terugkeer vermenigvuldigden ze zich talrijk en benoemden onder hen een bisschop, die ze bisschop van de Grieken noemden. Nadien kwamen de Franken naar Constantinopel om het land te veroveren en vonden daar de sekte. De sekteleiden vermenigvuldigden zich nog meer en kozen onder hen nog een bisschop die men bisschop van de Latijnen noemde...”*

Deze informatie is voor ons van cruciaal belang aangezien hier onomwonden wordt meegedeeld dat Grieken vanuit Constantinopel naar het nabijgelegen Bulgaria reisden, daar in contact kwamen met de dissidente (bogomielse) kerk, dat geloof in grote getale vernamen en mee terugbrachten naar Constantinopel. In Constantinopel, dat ondertussen bezet werd door de Franken (vanaf de inname tijdens de kruistocht van 1204) breidde de gemeenschap zich nog verder uit en ze koos uiteindelijk binnen dat Latijnse Keizerrijk nog een eigen “Latijnse” dissidente bisschop!

Uit wat vooraf gaat is duidelijk af te leiden dat er ten tijde van het Latijnse Keizerrijk (1204-1261) in Constantinopel en onder de bezetting van de Frankische kruisvaarders tijdens de Vierde Kruistocht (1202-1204) er een open tolerante houding werd aangenomen ten overstaan van deze dissidente geloofsgemeenschappen die daar blijkbaar hun geloof vrij konden beleven. In de overgeleverde documenten is trouwens nergens sprake van als zouden de Franken of de Latijnse heersers in Byzantium die dissidente bewegingen hebben bestreden. Ze hadden blijkbaar wel andere (militaire) katten te geselen...

Dit is dus een gans andere situatie dan onder het regime van de Byzantijnse keizer Alexander Comnenos, die omstreeks 1114 nog tal van paulicianen onder dwang heeft laten bekeren tot het orthodoxe geloof en die, zoals we gezien hebben in vorige afleveringen van deze reeks, in de regio van Philippopolis (Plovdiv) ook heel wat bogomielen heeft bestreden.

Zoals Rainerius Sacconi ons meedeelt in zijn *Summa de Catharis* waren er in die tijd in Constantinopel dus twee dissidente kerken: de Griekse die een voortzetting was van de beweging rond Nicéas en de Latijnse, die de westerse katharen groepeerde die Constantinopel zijn komen bewonen na de Frankische inname van 1204.

DE AFWEZIGHEID VAN DE LATIJNSE DISSIDENTE KERK IN DE INQUISITIEREGISTERS

Wat de reden kan zijn dat de Latijnse Kerk nergens in een inquisitiedossier wordt vermeld kan te wijten zijn aan het feit dat de rooms-katholieke paus op dat moment andere meer noodzakelijke prioriteiten stelde, waaronder de bestrijding van de katharen in het Rijnland, de Champagne, Vlaanderen en de Languedoc, waar de beweging meer en meer immense vormen aannam. Andere mogelijkheid is gewoon de onwetendheid inzake het fenomeen in Rome.

Een andere oorzaak kan ook nog zijn dat er op het grondgebied van het Latijnse Keizerrijk geen echte inquisitie actief was en daar meer belang werd gehecht aan een goed gestructureerd militair apparaat om die gebieden en vooral dan Constantinopel blijvend in handen te kunnen houden van de westerse kruisvaarders, onder meer als buffer tegen de islamitische krachten in de regio. Dit kadert dan weer perfect in het principe van de Heilige Oorlog, die toen blijkbaar (en ook logisch) primordiaal was ten opzichte van een lokale ketterbestrijding.

Hoogstwaarschijnlijk hadden de Frankische kruisvaarders ook veel meer oog voor de onmiddellijke voordelen van de kruistocht (plundering, confiscatie van eigendommen, enz...) dan voor de dissidente bewegingen waarvan ze geen enkele hinder ondervonden en die ze dan ook lieten betijen. De Frankische kruisvaarder Geoffroi de Villehardouin (1160 – ca. 1212), die mee streed bij de inname van Constantinopel in 1204, was vooral geïnteresseerd in de rijke gebieden van de regio en werd zelfs militair bevelhebber over de ganse Peloponnesos, waar hij tal van indrukwekkende vestingen bouwde ter bescherming tegen invallers, zoals de burcht in Morea niet ver van Sparta. Naar mijn mening was die man zeker niet echt begaan met dissidente religieuze bewegingen...

M.i. was de relatie tussen de Latijnse Kerk en de Griekstalige (bogomiels georiënteerde) Kerk in Constantinopel wel degelijk optimaal. Nergens in de literatuur is er sprake van bepaalde grote meningsverschillen noch schisma's tussen die twee geloofsgemeenschappen die in se op dezelfde basis waren gegrondvest. Het enige dat er kan gebeurd zijn is een breuk tussen de aanhangers van een radicaal dualisme en die van een gematigd dualisme.

Dat het Occitaanse katharisme zeker relaties onderhield met de Slavische dissidente kerken op de Balkan blijkt uit een brief van kardinaal Conrad uit 1223 waarin wordt gemeld dat de "antichrist" Barthélemy van Carcassonne, een kathaars legaat, samen met zijn compagnon Vigouroux de la Bacone gereisd heeft naar Kroatië, Bulgarië (of Bosnië) en Hongarije, waar ze contacten zouden gelegd hebben met plaatselijke dignitarissen van de dissidente kerken uit die regio.

Verder wordt er melding gemaakt van het feit dat inwoners van Chieri, aanhangers van het katharisme nabij Turijn in Italië, van 1347 tot 1378 meerdere malen gereisd hebben naar Bosnië, op uitnodiging van plaatselijke dissidente bisschoppen. Dit wordt geattesteerd in een inquisitieverslag waarbij een zekere Giacomo Bech op dat vlak bekentnissen heeft afgelegd.

HEEFT DE LATIJNSE KERK EEN ROL GESPEELD BIJ HET WESTERSE KATHARISME?

Of de Latijnse Kerk van Constantinopel een grote rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het westerse katharisme blijft een open vraag. Mij lijkt het eerder onwaarschijnlijk aangezien uit de geschiedenis duidelijk valt af te leiden dat de Oosterse/Slavische dissidente

bewegingen van het kathaarse type (bogomielen, paulicianen, patarenen, enz...) zich vooral naar het Westen hebben verspreid vanuit de Balkan (Bosnië, Servië en Dalmatië) via het nabijgelegen Italië waar hun invloed duidelijk merkbaar was. Geografisch is dat ook logisch te verklaren gezien de vrij korte afstand tussen die Balkanlanden en Italië via een oversteek van de Adriatische Zee. Er waren in die tijd bovendien erg goede handelsbetrekkingen tussen Ragusa (Dubrovnik) in Kroatië en tal van Italiaanse handelssteden. Dat die bewegingen dan vanuit Italië gemakkelijk hun weg verder vonden tot in onder meer Occitanië is niet verwonderlijk.

Of de aanhangers van de Latijnse Kerk van Constantinopel hun dissidente geloof van daaruit naar het Westen hebben overgebracht en laten domineren, eventueel gelijktijdig met de terugtocht van het kruisleger, lijkt me weinig plausibel. Ten tijde van het Latijnse Keizerrijk (1204-1261) was het katharisme al ruim een eeuw stevig ingeplant in het Westen (Occitanië, Rijnland, Italië, Spanje, enz...) zodat die Latijnse Kerk daar m.i. nog amper enige invloed kan op gehad hebben. Ook bij de waldenzen en patarenen in Italië lijkt me die invloed zo goed als onbestaande of althans erg minimaal.

Mij lijkt de Latijnse Kerk van Constantinopel eerder een plaatselijke en vrij geïsoleerde geloofsgemeenschap te zijn geweest, waar weliswaar ook westerse katharen onderdak hebben gevonden in het kader van de massale volksverhuizingen tijdens de kruistochten naar het Heilig Land, maar die nergens van cruciaal belang is geweest bij de grote ontwikkeling van het katharisme in het Westen. In het kader van die instroom van westerse katharen in Constantinopel zou het best wel eens andersom kunnen geweest zijn en zouden die westerse katharen wel eens een belangrijke rol kunnen gespeeld hebben bij de uitbouw van die Latijnse Kerk...

Tenslotte is het ook nog best mogelijk dat, bij de opheffing van het Latijnse Keizerrijk, die Latijnse Kerk samen met de kruisvaarders is teruggekeerd naar het westen en daar dan uiteindelijk is opgegaan in de daar reeds bestaande kathaarse gemeenschappen.

Het is inderdaad een feit dat er na 1300 nergens nog sprake is van een Latijnse (dissidente) Kerk in Constantinopel...

Interessant in dit verband is ook nog de mening van Franjo Sanjek in zijn boek *Les Chrétiens Bosniaques et le Mouvement Cathare*:

Omstreeks 1270 geeft Anselmus van Alexandrië nadere informatie over de oorsprong van de dualistische ketterij in Croatia. Volgens zijn Tractatus zijn bepaalde handelaren uit Slavonië tijdens hun verblijf in Constantinopel in aanraking gekomen met de dualistische ketterij. Bij hun terugkomst in Slavonië predikten ze deze nieuwe leer en stichtten ze de kathaarse kerk van Slavonië, die zich verder uitbreidde naar Croatia.

De uiteenzetting van Anselmus lijkt gerechtvaardigd en correct aangezien hij de verschijning van de dualistische ketterij in Croatia situeert tussen de aankomst van de Franse kruisvaarders in Constantinopel omstreeks 1147 en de uitbreiding van het katharisme in Frankrijk (Occitanië) en Italië. Het moment bij uitstek voor de penetratie en inplanting van de dualistische ketterij in Dalmatië/Croatia situeert zich onder het rijk van keizer Manuel I Comnenos (1143-1180), die zich

van een groot deel van Dalmatië/Croatia heeft meester gemaakt. Dit politieke feit heeft zeker de commerciële relaties tussen Dalmatië en Byzantium, en dan zeker Constantinopel, bevoordeeld.

Er rekening mee houdend dat de Lombardische katharen van de Slavische Orde een gematigd dualisme aanhingen laat ons veronderstellen dat die Slavische handelaren de doctrine van de Bulgaarse bogomielen aannamen.

Anselmus van Alexandrië identificeert Slavonië met Bosnië, wat niet verwonderlijk is aangezien op het moment dat hij zijn Tractatus schreef Bosnië werd beschouwd als één van de belangrijkste centra van katharisme.

Het is bovendien interessant om vast te stellen dat de verspreiding van de dualistische ketterij, vanuit Bulgaria en Constantinopel, niet een zaak was die enkel voorbehouden was voor kathaarse theologen. Het waren simpele soldaten en handelaren, Fransen die gekomen waren in de kruisvaardersgeest om Constantinopel te heroveren, Slaven gekomen uit Bosnië om commerciële redenen, die na hun terugkeer deze "dwalingen" predikten in hun landen.

Hier gaat Sanjek er duidelijk van uit dat de Slavische/Bosnische katharismen naar het Westen en andere Balkanlanden werden verspreid door terugkerende militairen en/of handelaren. Als je meegaat in deze stelling dan zou het inderdaad goed mogelijk zijn dat ook de Latijnse (dissidente) Kerk van Constantinopel de weg naar het Westen heeft (terug)gevonden via de terugtocht van de kruisvaarders naar hun moederlanden na de opheffing van het Latijnse Rijk...en daar, zoals reeds gezegd, gewoon is opgegaan in de daar reeds bestaande en goed gefundeerde gemeenschappen.

Ook legt Sanjek een duidelijke link tussen de Lombardische (Italiaanse) katharen en de Slavische Orde, waarmee hij aangeeft dat de Lombardische katharen hun gematigde geloofsdoctrine haalden bij hun broeders uit de Balkan. De afstand vanuit Lombardije naar de Languedoc was dan echt niet ver meer...

Interessant is ten slotte ook nog dat Sanjek de Latijnse Kerk van Constantinopel onderbrengt bij de Orde van Bulgaria en de Griekse Kerk van Constantinopel dan weer onderbrengt bij de Orde van Dragovitsa. De vraag rijst dan ook of beide dissidente kerken al dan niet een goede onderlinge verstandhouding onderhielden...het blijft een open vraag...

Hiermee zijn we dan uiteindelijk aanbeland bij het westerse katharisme dat vooral in de Languedoc zijn grootste bloei kende en daar ruim driehonderd jaar het dissidente religieuze landschap heeft bepaald.

BRONNEN

Anna Comnena, *The Alexiad*, Penguin Classics, 2003;

J.D. Dubois, *L'implantation des manichéens en Egypte*, Brepols, Turnhout, 2003;

Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Penguin Books, 2000 (reprint);

Michel Gybels, *Ketterijen in middeleeuws Europa – de strijd voor een eigen religieuze identiteit*, Free Musketeers, 2011;

Bernard & Janet Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c.1450*, Manchester University Press, 1998;

Paul Lemerle, 'l'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure' in *Travaux et Mémoires* 5, 1973;

S.N.C. Lieu, *Manichean Texts from the Roman Empire*, Cambridge University Press, 2004;

Dmitri Obolensky, *The Bogomils – A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge University Press, 2004 (reprint).

Steven Runciman, *The Medieval Manichee - A Study of the Christian Dualist Heresy*, Oxford University Press, 1982;

John Sanidopoulos, *The Rise of Bogomilism and Its Penetration into Constantinople*, Orthodox Research Institute, 2011;

Franjo Sanjek, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare (XII-XV siècles)*, Nauwelaerts, Leuven, 1976;

Yuri Stoyanov, *The Other God – Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, 2000;

Michel Tardieu, *Le manichéisme*, Presses Universitaires de France, 1997;

Johannes van Oort, *Mani, Manicheïsm and Augustine – the rediscovery of Manicheism and its influence on Western Christianity*, Tbilissi, Georgië, 2001;

A. Villey, *Alexandre de Lycopolis, contre la doctrine de Mani*, Editions Le Cerf, Paris, 1985.